

پیشگیری از جرائم مرتبط با چک در قانون اصلاحی ۱۳۹۷ صدور چک*

- محمد دشتبانی روزبهانی^۱
- عبدالرضا اصغری^۲

چکیده

چک یکی از اسناد تجاری است که به سبب جایگاه ویژه آن در نظام دادوستد ایران، ارزش ویژه‌ای پیدا کرده است. این جایگاه خاص، باعث ایجاد بهترین فرصت برای بزه‌دیده شدن و یا بزه‌کار گردیدن و در نتیجه سبب افزایش آمار بالای «جرائم مرتبط با چک» شده است. به همین سبب قانون‌گذار برای کنترل نرخ بزهکاری، بارها دست به تغییر رویکردهای تقنینی در خصوص چک زده است. آخرین تحول آن با تصویب اصلاحیه قانون صدور چک در سال ۱۳۹۷، وارد عرصه تجاری - اجرایی - قضایی ایران شد.

در این نوشتار، نگارندگان با واکاوی تحولات اصلاحیه ۱۳۹۷ قانون صدور چک به این نتیجه رسیده‌اند که قانون‌گذار بدون اینکه در واکنش‌های پسینی

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۸/۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۳۰.

۱. استادیار گروه حقوق، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران (نویسنده مسئول) (mohammadedashtbani@gmail.com).

۲. استادیار گروه حقوق دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد (dr.abdorezaasghari@yahoo.com).

کیفری، تغییری ایجاد کرده باشد و یا با به کارگیری عملی رویکردهای پیشگیری اجتماعی، طرفی بسته باشد، عمدتاً با کاربری آموزش‌های جرم‌شناختی و بزه‌دیده‌شناختی با نگاهی پیشگیرانه بر اساس نظریه‌های انتخاب عقلانی و فعالیت‌های روزمره، به سمت به کارگیری فن‌های پیشگیری موقعیت‌مدار به جهت محدود کردن فرصت ارتکاب جرم «صدور چک بلامحل» و «جرائم ناشی از چک» قدم برداشته است. در این راستا، رویکردهای مقنن در دو بُعد پیشگیری موقعیت‌مدار فناورانه دیجیتال و پیشگیری موقعیت‌مدار فناورانه غیردیجیتالی «فنی» شکل گرفته و طبق آمار اعلامی در تارنمای بانک مرکزی در سال ۱۴۰۰، رویکردهای پیشگیرانه در اصلاحیه، آثار مثبتی جهت جلوگیری از جرم صدور چک بلامحل را از خود نشان داده است.

واژگان کلیدی: چک، پیشگیری، پیشگیری موقعیت‌مدار، پیشگیری فناورانه، وضعیت‌مدار.

درآمد

پیشگیری از جرم، خواه به طور «کنشی» و خواه به طور «واکنشی»، از برنامه‌های راهبردی و تدابیر سیاست جنایی کشورهای جهان برای جلوگیری از جرم و تکرار آن به‌شمار می‌رود. طی سالیان گذشته با توجه به ناکارایی توسعه زرادخانه‌های کیفری، نظام‌های حقوقی جهان به فراخور هر موضوع مجرمانه، گام‌های ویژه کنشگرایانه‌ای جهت پیشگیری از جرائم برداشته‌اند. در سیاهه آمار پرونده‌های کیفری ایران، چک همواره چالش‌های فراوانی را برای نظام حقوقی ایران به وجود آورده است. به همین سبب، کنترل نرخ جرائم مرتبط با چک همواره یکی از موضوعات مهم نظام قضایی ایران به‌شمار می‌رود. این مقاله به بررسی جدیدترین رویکردهای قانون‌گذار در قبال چک می‌پردازد.

درآمد حاضر در صدد آن است تا به طور مختصر در چهار بخش به چرایی جرم‌زایی چک، جرایم مرتبط با چک، رویکردهای پیشگیری در قوانین چک از گذشته تا کنون، و به تبیین انواع رویکردهای پیشگیری کنشی در قانون اصلاحی ۱۳۹۷ چک پرداخته و این مسائل را پیش از ورود به بحث اصلی مطرح نماید.

چک به طور رسمی از سال ۱۳۱۱ از طریق قانون تجارت وارد نظام حقوقی ایران شده و تا سال ۱۳۹۷ با توجه به رویکردهای اجتماعی، بارها با تحولات فراوانی مواجه بوده است. چک در دوران حیات خود به جای اینکه وسیله «پرداخت» باشد، وسیله «اعتباری» قلمداد شده و به مثابه نقاط یا کانون جرم‌خیز^۱ در تحولات اقتصادی، موجب ایجاد موقعیت برای بزه‌کاران و عاملی برای توسعه بزه‌دیدگی در نظام بانکی و غیر بانکی بوده است. وضعیت‌های چهارگانه «بزه‌دیده»، «بزه‌کار»، «تحولات اقتصادی»^۲ و «چک» می‌توانند بر اساس مبانی نظری پیشگیری وضعی همچون نظریه فعالیت‌های روزمره و یا انتخاب عقلانی، موقعیت مناسب برای تحقق بزه را فراهم سازند و «چک» را گرانگاہ تحقق جرم و موجب افزایش آمار پرونده‌ها و حبس‌های ناشی از آن گردانند.^۳

عنوان مقاله در بررسی «جرائم مرتبط با چک» به این مقوله می‌پردازد که چک در چه ابعادی جرم‌زا بوده و رویکردهای پیشگیرانه در چه زمینه‌هایی از جرائم مرتبط با چک در قانون اصلاحی ۱۳۹۷ تدوین شده است. با این توضیح باید گفت: چک از معدود وسایلی است که هم می‌تواند از مصادیق جرائم معطوف به «رفتار مجرمانه»^۴ باشد (مواد ۷ و ۱۰ ق.ص.چ.) و هم می‌تواند از مقدمات جرائم معطوف به «نتیجه»^۵ و وسیله ارتکاب جرائمی چون پولشویی و کلاهبرداری باشد. با این توضیح، جرائم «مرتبط با چک» می‌توانند در دو موقعیت جرم‌زا مشتمل بر «جرم صدور چک بلامحل» و یا «جرائم ناشی از چک» باشند.

۱. نقاط جرم‌خیز مکان‌هایی است که نسبت بالایی از جرائم در آن‌ها ارتکاب یافته یا محل‌های خاصی در یک منطقه که سطح بالایی از جرم در آن‌ها متمرکز شده است (براکا، ۱۳۹۴: ۳۹۸).
۲. تغییرات اقتصادی، اهداف و موقعیت مناسب را برای ارتکاب جرم از طریق چک افزایش می‌دهد. این اهداف را می‌توان در قالب متغیرهایی که در کلمه اختصاری $viva =]value (ارزش) + inertia (بی‌کنشی) + volume (حجم) + access (دسترسی)[$ خلاصه شده‌اند، شناخت (کن‌پیز، ۱۳۸۳: ۴۷).
۳. بررسی‌ها نشان می‌دهد که رتبه دوم پرونده‌های حقوقی به موضوع مطالبه وجه چک اختصاص داشته است، که ۹۵ درصد از زندانیان جرائم غیر عمد را محکومان مالی تشکیل داده و بیش از ۹۵ درصد از زندانیان زن محکوم مالی، به دلیل چک برگشتی محکوم شده بودند (گزارش کمیسیون اصل نود، ۱۴۰۰).

4. Conduct crime.
5. Result crime.

با توجه به این موقعیت‌های دوگانه و افزایش جرائم ناشی از این دو فرصت، در سال‌های گذشته به جای اینکه سیاست‌های جاری به سمت اصلاح امور اقتصادی باشد، سیاستِ مقنن به تبع سیاست‌های سنتی همواره به صورت واکنشی در پی تشدید مبارزه با صدور چک بلامحل از راه افزایش مجازات و جرم‌انگاری صدور هر نوع چک بلامحل بوده است (فتوحی‌راد، ۱۳۹۷: ش ۱۸). در بررسی مجموعه تحولات تقنینی قانون صدور چک با توجه به اینکه اقدام اتخاذی، کیفری یا غیر کیفری باشد، در صورتی که منجر به حذف یا دست‌کم کاهش جرم مورد نظر شود، می‌تواند جنبه پیشگیرانه (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۸: ۵۸) داشته باشد. سه رویکرد پیشگیری را می‌توان در رابطه با صدور چک بلامحل و جرائم ناشی از آن در نظام تقنینی ایران در نظر گرفت. اولین رویکرد که می‌توان از آن به عنوان «رویکرد پیشگیری کیفری» یاد کرد، از سال ۱۳۱۱ تا سال ۱۳۸۲ به دنبال پاسخ‌دهی مناسب بر اساس رویکردهای کیفری نسبت به صدور چک بلامحل است. مبنای رویکردهای واکنشی در نظام حقوقی ایران می‌تواند به علت دیدگاه‌های سنتی، کوتاه بودن عمر جرم‌شناسی، ناشناخته بودن ابعاد پاسخ‌دهی مناسب به جرم، و رؤیت‌پذیر بودن سریع آثار واکنش پاسخ‌گویی کیفری باشد. رویکرد بعدی در خصوص چک بلامحل که می‌توان از آن به عنوان «رویکرد رهایی» یاد کرد، با شکست سیاست‌های پیشگیری کیفری (واکنشی) از جرم صدور چک بلامحل با اصلاحیه ۱۳۸۲ آغاز می‌گردد. از زمان تصویب این اصلاحیه به بعد، نه تنها تمامی مصدایق جرم‌زا در اصلاحیه قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۲ برداشته شد، حتی در تعریف چک کیفری و تأمین‌های مندرج در ماده ۱۷ قانون صدور چک، رویکردهای بسیار ملایم‌تری در نظر گرفته شد. از این زمان تا اصلاحیه ۱۳۹۷، چک به نوعی در یک فضای «رهایی»، نه پیشگیری کیفری مثل گذشته و نه پیشگیری غیر کیفری قرار گرفت و اخذ چک به نوعی به اعتماد و برداشت‌های اجتماعی واگذار شد. رویکرد آخر که از آن می‌توان به عنوان «رویکردهای پیشگیری کنشگرایانه» یاد کرد، با تصویب اصلاحیه ۱۳۹۷ با به نظام قضایی ایران گذاشته است. این رویکرد که تحت تأثیر انقلاب خاموش فضای الکترونیکی در دنیا، به نظام حقوقی ایران هم تسری یافته است، به دلیل امکان اثرگذاری بر معادله بزهکاری، در جرم‌شناسی پیشگیرانه از اولویت

راهبردی برخوردار است (خانعلی‌پور و اجارگاه، ۱۳۹۰: ۵۰). به تبع این نگاه، رویکردهای ملی وجود اسناد بالادستی همچون ماده ۱۹ ابلاغیه سیاست‌های اقتصاد مقاومتی،^۱ بند خ ماده ۴،^۲ ماده ۱۴^۳ و بند ب ماده ۱۷ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه (۱۳۹۶)، رویکرد پیشگیرانه فناورانه جایگاه ویژه‌ای در اصلاحیه ۱۳۹۷ پیدا کرده است. در این رویکرد، قانون‌گذار می‌کوشد تا با نگاه به برنامه توسعه ششم (۱۳۹۶) و اتخاذ تئوریک تدابیر پیشگیری اولیه در آن برنامه و توسعه نظام حقوقی و قضایی کشور^۴ در استفاده از رویکردهای موقعیت‌مدار با «ضابطه‌مند کردن قانونی صدور چک»^۵ به سمت کنترل «جرائم مرتبط با چک» قدم بردارد. در این نوع پیشگیری که مبتنی بر تبیین نظریه‌های فرصت جرم از جمله گزینش خردبنیاد، فعالیت‌های روزمره و سبک زندگی و فضاهای قابل دفاع (نایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱) به شمار می‌رود، قانون‌گذار می‌کوشد تا فرصت‌گذار اندیشه به عمل مجرمانه جرائم مرتبط با چک را از بین ببرد. در اصلاحیه قانون صدور چک، اهمیت این گزاره‌ها از یک سو به این دلیل است که این نوع پیشگیری نتایج بهتر و هزینه کمتری را برای جامعه داشته و بار کمتری را بر دوش افراد جامعه تحمیل نموده است و از سوی دیگر با توجه به بازدهی سریع‌تر، شیوه مذکور در کشور ما از سوی مسئولان قضایی و نیروهای انتظامی با استقبال بیشتری مواجه شده است (سلاجقه، ابراهیمی و سایبانی، ۱۳۹۸: ۴۰).

۱. شفاف‌سازی اقتصاد و سالم‌سازی آن و جلوگیری از اقدامات، فعالیت‌ها و زمینه‌های فسادزا در حوزه‌های پولی، تجاری، ارزی و....
۲. جهت‌گیری و سیاست‌های لازم برای ارتقای شفافیت اطلاعات در بازار سرمایه و راه‌اندازی مؤسسات رتبه‌بندی موضوع بند ۲۱ ماده ۱ قانون بازار اوراق بهادار مصوب ۱۳۸۴/۹/۱ برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی و تأمین مالی بین‌المللی.
۳. برای اعمال نظارت کامل و فراگیر بانک مرکزی بر مؤسسات پولی، بانکی و اعتباری، و ساماندهی مؤسسات و بازارهای غیر متشکل پولی جهت ارتقای شفافیت و سلامت و کاهش نسبت مطالبات غیر جاری به تسهیلات.
۴. بند الف ماده ۸۰ برنامه توسعه ششم: «پیشگیری اولیه از بروز آسیب‌های اجتماعی از طریق: اصلاح برنامه‌ها و متون درسی دوره آموزش عمومی و پیش‌بینی آموزش‌های اجتماعی و ارتقای مهارت‌های زندگی».
۵. در حقوق پیشگیری از جرم، این نوع اقدامات را پیشگیری قانون‌مدار و ضابطه‌مند می‌نامند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۴: ۱۰).

بنابراین در اصلاحیه قانون صدور چک، قانون‌گذار علاوه بر در نظر گرفتن جرائم مانع و یا تخلف مانع به عنوان پیشگیری واکنشی، با استفاده از دو مدل پیشگیری «فنی غیر دیجیتال» و مدل پیشگیری «فناورانه دیجیتال» برای از بین بردن فرصت ارتکاب «جرائم مرتبط با چک» قدم‌های مؤثری برداشته است. پیشگیری «فنی» کنشگرایانه در خصوص چک، به معنای «راهکارهایی» است که بدون توسل به کیفر، فرد را از انجام و یا تکرار جرائم مرتبط با چک باز می‌دارد. در این راستا، راهکارهای پیشگیرانه‌ای را که در بستر دیجیتال صورت می‌گیرد، می‌توان «پیشگیری فناورانه» یا «دیجیتال» نامید و اقدامات غیر واکنشی را که به منظور پیشگیری از جرم صدور چک بلامحل مثل متحدالشکل کردن چک‌ها در بستری غیر دیجیتال صورت می‌گیرد، می‌توان «پیشگیری فنی یا غیر دیجیتال» نامید. در اصلاحیه اخیرالتصویب قانون صدور چک، این فن‌ها به طور قابل توجهی به سمت کاربست تدابیر کنشگرایانه و با استفاده از مدل‌های موقعیت‌مدار «فناورانه دیجیتال» صورت گرفته است تا به صورت توأم در کنار تدابیر موقعیت‌مدار «فنی» با استفاده از توانایی سامانه‌ها و با به کارگیری تجهیزات و برنامه‌های خاص، فعالیت‌های افراد را به طور شبکه‌ای تحت نظر قرار دهد (جلالی فراهانی، ۱۳۸۳: ۱۱۴). با وجود این، با توجه به اینکه این نوع پیشگیری، دارای نقاط ضعفی چون مصمم کردن بزهکاران و یا جابه‌جایی جرم است، مسئله‌ای که لاینحل می‌ماند این است که در این نوع پیشگیری، هدف کاهش انگیزه‌های ارتکاب بزه از طریق تعالی جامعه و نهادهای آن نیست (Clarke, 1992: 4)؛ بلکه به دنبال منصرف کردن فرد بزهکار با دشوارسازی ارتکاب جرم است و فرد بزهکار و اوضاع اقتصادی نابسامان در جامعه باقی می‌ماند و ممکن است فرد پرخاطر در صدد وصول به اهداف خود از طریق به کارگیری ابزار دیگر باشد. به همین سبب بوده است که از رویکردهای پیشگیری وضعی به عنوان اقدام محافظه کارانه با جرم و یا به عنوان یک رویکرد اداری تعبیر کرده‌اند (بابایی و نجیبیان، ۱۳۹۰: ۷۵). به نظر برخی حقوق دانان، مادامی که با پیشگیری اجتماعی، مشکلات اقتصادی حل نشود، در شرایط تورمی و رکود اقتصادی با کاهش امکان بازپرداخت بدهی‌ها، تعداد چک‌های برگشتی در مقیاس فعالیت‌های اقتصادی افزایش می‌یابد (درگاهی، قاسمی و فتح‌اللهی، ۱۳۹۹: ۴۰) و از طرفی با پیدا شدن نقطه‌های

ضعف، این رویکردها هرچند در کوتاه مدت می‌توانند آثار بازدارنده داشته باشند؛ ولی در بلندمدت آسیب‌های خاصی را به همراه خواهند داشت.

در زمینه بررسی تحلیلی جرم‌شناختی اصلاحیه قانون صدور چک، نگارندگان این مقاله در صدد واکاوی و وصول به چرایی تصویب اصلاحیه قانون صدور چک و ارزیابی این رویکردها هستند که در این بررسی، ۱۱ ماده اصلاحیه قانون صدور چک سال ۱۳۹۷ و اصلاحیه ۱۴۰۰ با توجه به اسناد بالادستی مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به اینکه عمده این رویکردها مبتنی بر پیشگیری وضعی فنی بوده است، به همین سبب نگارندگان با توجه به فن‌های پیشگیری وضعی و نحوه تأثیرگذاری اقدامات اجرایی بر چگونگی موقعیت‌های جرم‌زای ناشی از جرم، مباحث مطروحه را به دو بخش «پیشگیری موقعیت‌مدار فناورانه دیجیتالی» و «پیشگیری موقعیت‌مدار فنی غیر دیجیتالی» تقسیم کرده، ضمن واکاوی این رویکردها و تطبیق آن با فن‌های پیشگیری از جرم و با توجه به آمارهای اعلامی، میزان این تأثیر را نیز در حد آمارهای رسمی بانک مرکزی مورد ارزیابی قرار داده‌اند.

۱. پیشگیری فناورانه از جرایم مرتبط با چک

فناوری یا تکنولوژی عبارت از دانش فن‌هاست، که به مرور زمان با توسعه علم به‌طور نظام‌مند در ساختار ماشین‌ها قرار داده شده تا کارایی فعالیت‌ها را به‌طور فزاینده‌ای افزایش دهد. فناوری با اختراع چرخ به دنیای بشر پا نهاده و تا زمان ما گستردگی خود را در ابعاد مختلف فناوری مثل فناوری زیست‌محیطی، فناوری صنعتی، فناوری اطلاعات و... ادامه داده و آن چیزی که در میان انواع فناوری‌ها، موجب ظهور انقلاب در جامعه بشری شده است، فناوری اطلاعات (IT) است که به معنای طراحی، توسعه، پیاده‌سازی، پشتیبانی یا مدیریت سامانه‌های اطلاعاتی مبتنی بر رایانه به‌ویژه برنامه‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری است. در این راستا هرچند نظام اداری ایران، نظامی سنتی است و فرهنگ حاکم بر جامعه، مبتنی بر این مقوله است، با وجود این، تحولات اخیر نظام الکترونیک جهت خدمت به نظام بانکی و قضایی کشور، این موقعیت را فراهم ساخته است تا قانون‌گذار با استمداد از فناوری‌های اطلاعاتی در

اسناد بالادستی، از یک طرف به سمت شفاف‌سازی اطلاعات^۱ و از طرف دیگر به سمت ارتقا مبادلات مالی در بستر داده‌های الکترونیکی (IT) قدم گذارد. در این راستا، بند الف ماده ۱۸ برنامه ششم توسعه، بانک مرکزی را موظف کرده است تا در سال اول اجرای برنامه با استقرار سامانه‌های نظارتی برخط، زمینه نظارت مستمر را در نظام بانکی فراهم نماید؛ به گونه‌ای که زمینه کشف خطاها و تخلف‌های احتمالی قبل از وقوع بزه به وجود آید. پیرو این سند، قانون‌گذار در اصلاحیه ۱۳۹۷ قانون صدور چک، جهت پیشگیری از جرائم ناشی از صدور چک، اقبال بیشتری به کاربست فناوری اطلاعات (IT) داشته و پاسخ‌های خود را مبتنی بر رویکردهای کنشی فناورانه قرار داده است؛ چرا که اعتقاد بر این است که توسل به این گونه تدابیر «پیشگیری وضعی - فناورانه» علی‌رغم تقویت اثربخشی، می‌تواند با کمترین نیروی انسانی، آثار مهمی چون افزایش احتمال دستگیری و دشواری ارتکاب جرم را در پی داشته باشد (ابراهیمی و صفایی آتشگاه، ۱۳۹۴: ۹۳). به نظر می‌رسد باور قانون‌گذار در این رویکرد نوین بر آن بوده است که «فناوری» و «تکنولوژی» در رابطه با صدور چک می‌تواند با شیوه و راهکار ساخت و کاربرد ابزار، دستگاه‌ها و فرایندها، گره‌گشای دشواری‌های انسان باشد (همتی، ۱۳۹۶: ۲۹).

به همین خاطر با استفاده از سامانه‌های دیجیتالی همچون چکاد، صیاد، نهاب، سامانه ملی اعتبارسنجی، شبکه عدالت و چکاوک، در صدد کنترل موقعیت‌های جرم‌زای ناشی از این وسیله پرداخت برآمده است. با وجود این، قبل از بررسی تحلیلی سامانه‌ها، چالش‌های مشترک پیشگیری مبتنی بر ساختارهای دیجیتالی در خصوص چک را بیان می‌کنیم:

اول- ایران جامعه‌ای سنتی و به دور از کاربست ساختارهای فناورانه و دیجیتالی در نظام اداری است. به طور قطع در کنار نبود زیرساخت‌های فنی، برخی شهروندان از تدابیر موقعیت‌مدار فناورانه استفاده نمی‌کنند و کاربست همه‌جانبه این تدابیر در نزد آن‌ها غیر ضروری است (فرهادی آلاشتی، ۱۳۹۵: ۱۸۷). البته در این سال‌ها، هرچند پاندمی کرونا در بسترسازی جایگاه فضای ارتباطی مبتنی بر دیجیتال تأثیر بسزایی داشته است،

۱. به کارگیری ۶۵ بار کلمه نظارت در سند تحول قضایی (مصوب ۱۳۹۹/۹/۳۰) و ۱۰ بار کلمه نظارت در سند قانون برنامه ششم توسعه (مصوب ۱۳۹۵/۱۲/۱۴) نشان‌دهنده اهمیت رؤیت‌پذیری و شفاف‌سازی برای حذف بسترهای جرم‌زا در نگاه‌های کلان مدیریتی کشور است (مبحث سوم بند ۱۰ سند تحول).

اما تا روزآمد شدن این فرهنگ، سال‌ها راه است. با وجود این، در خصوص تأثیر فناوری دیجیتال در ارتباط با اصدار چک، می‌توان فاکتورهای دیگری چون فرهنگ اجتماعی، اقدامات دولتی فرابانکی و اقدامات بانکی را به طور توأم مؤثر دانست و تا این معیارها با هم منطبق و همسو نباشند، نتیجه حداکثری در استفاده از سامانه‌های دیجیتالی میسر نمی‌شود. به همین سبب بایسته است در کنار آموزش اجتماعی مردمی، حتی‌المقدور کلیه رویکردهای عملی و اجرایی، فراتر از قانون اصلاحی صدور چک به سمت بهره‌برداری از فضای دیجیتال متوجه شود و از طرف دیگر، بانک‌ها به عنوان استفاده‌کننده این رویداد، از فرهنگ ارتقایافته و بسترهای دیجیتالی غیر بانکی به عنوان زیرساخت‌های لازم و ضروری در راستای اجرای کامل قانون صدور چک بهره ببرند.

دوم- بنا بر برخی اندیشه‌ها در پیشگیری وضعی هرچند جابه‌جایی جرم صورت نگیرد، ولی در «جرائم سایبری» به علت وجود فرصت و پنهان بودن بزهکار، جابه‌جایی جرم امری راحت‌تر است. نظریه‌های مبتنی بر فرصت در مقابل نظریه‌های وضعی، به صراحت تعامل بین مرتکب و موقعیت بی‌واسطه و چگونگی تأثیر این موضوع بر احتمال ارتکاب جرم را مورد ملاحظه قرار می‌دهند (جانسون، گرت و باورز، ۱۳۹۴: ۴۲۵). به همین سبب بلاشک در آینده می‌توان شاهد جرائم سایبری ناشی از چک بود؛ همچنان که هم‌اکنون برخی گزارش‌ها حکایت از سوءاستفاده از نقاط ضعف سامانه صیاد داشته و در حال حاضر، تخلفات متعددی برای رفع سوء اثر چک‌های برگشتی و نادیده‌انگاری اقدامات صورت گرفته برای اعتبارسنجی‌های سامانه‌ها به صورت غیرقانونی انجام می‌گیرد (گزارش کمیسیون اصل نود، ۱۴۰۰).

سوم- ماهیت فناورانه برخی از تدابیر موقعیت‌مدار سایبری می‌تواند منجر به نقض حق آزادی جریان اطلاعات کاربران از طریق سلب و یا محدودیت آنان در دریافت، انتقال و اشتراک محتویات مورد نظرشان شود (فرهادی آلاشتی و جوان جعفری، ۱۳۹۵: ۸۷). با توجه به تسلط سامانه‌ها بر بسیاری از اطلاعات مالی افراد در راستای اخذ و صدور چک مخصوصاً برای دستگاه قضایی، بدون اینکه خطری از طرف آن‌ها متوجه جامعه باشد، در این رد و بدل شدن اطلاعات، حقوق آن‌ها تضییع خواهد شد. همچنان که هم‌اکنون در اجرای نقل و انتقال چک‌ها، بسیاری از اطلاعات شخصی افراد در

سامانه‌ها درج می‌گردد که نیازی به ثبت آن‌ها نیست. با این توضیح و بیان این چالش‌ها، قانون‌گذار برای کاهش بزه‌های ناشی از صدور چک بلامحل و جرائم مرتبط، از سامانه‌های الکترونیکی همچون صیاد، چکاوک، چکاد، سامانه‌های اعتبارسنجی و هویت‌سنجی در نظام بانکی برای کاهش صدور چک به طور مستقیم و یا غیر مستقیم بهره برده است که این راهکارها طبق فن‌های بیست و پنج‌گانه کلارک در قالب عبارت «پیشگیری از شکل‌گیری وضعیت‌های جرم‌زا» (چندلی، ۱۳۹۳: ۸۵، ر.ک: بهره‌مند، کوره‌پز و سلیمی، ۱۳۹۳: ۱۷۲) می‌توانند در تطبیق با آموزه‌های جرم‌شناسی، برخی موجب «دشواری ارتکاب جرم»، برخی موجب «افزایش ریسک»، و برخی موجب «کاهش منفعت ناشی از جرم» شوند. بنابراین در بخش اول این نوشتار، به تطبیق و تحلیل رویکردهای نوین فناورانه دیجیتالی بر اساس مدل‌های پیشگیری می‌پردازیم.

۱-۱. کنترل ابزارهای ارتکاب جرم با سامانه «چکاد»

پیشرفت روزافزون فناوری‌های ارتباطی و تأثیر آن بر مبادلات اقتصادی، نمی‌تواند بر حوزه پولی و مالی بی‌تأثیر باشد. به رسمیت شناخته شدن چک در بستر دنیای دیجیتال در راستای شفاف‌سازی محیط کسب و کاری امن و سالم،^۱ موجب تسهیل و تسریع مبادلات مالی، کنترل و نظارت بر بازار نابسامان چک‌های عادی خواهد شد. در اصلحیه قانون صدور چک، هرچند چک الکترونیکی (fstc) و چک کاغذی صیادی، رویکردی دوگانه دارند،^۲ با وجود این، دارای ماهیتی یگانه بوده و آنچه ملاک نظام بانکی است، «داده‌های مالی» در بستر فضای سایبر است.^۳ با این حال، چک‌های الکترونیکی دارای سازوکاری متفاوت در نظام بانکی از چک‌های کاغذی قلمداد

۱. دولت مکلف است با اقدام قانونی در جهت اصلاح قوانین، مقررات و رویه‌ها، محیط کسب و کار را به گونه‌ای امن، سهل و شفاف سازد (بند الف ماده ۲۲ بخش سوم از برنامه پنج‌ساله توسعه کشور).
 ۲. رویکرد یگانه چک الکترونیکی و صیادی این است که هر دو چک، بی‌نیاز از دنیای دیجیتال نیستند و رویکرد دوگانه به این معناست که در عمل، این دو چک، دو سند متفاوت با رویکرد متفاوت هستند.
 ۳. «چک موجودیتی همسان با چک کاغذی و به بیان دیگر نوع جدیدی از چک است که تمامی قوانین چک کاغذی بر آن قابل اجرا می‌باشد. در چک الکترونیکی «داده‌پیام» چک مورد استفاده قرار می‌گیرد که با «امضاء الکترونیکی» توسط مشتری صاحب گواهی معتبر و قابل استناد می‌گردد» (بانک مرکزی، ۱۳۹۷).

می‌شوند. در این راستا قانون‌گذار در اولین قدم برای عبور از چک سنتی با تصویب اصلاحیه ۱۳۹۷ قانون صدور چک بیان می‌دارد:

«قوانین و مقررات مرتبط با چک حسب مورد، راجع به چک‌هایی که به شکل الکترونیکی (داده‌پیام) صادر می‌شوند نیز لازم‌الرعايه است».

با توجه به پذیرش چک دیجیتال توسط قانون‌گذار، مهم‌ترین چالش بزرگ بانکداری الکترونیکی که در اجرایی شدن آن بسیاری از کشورها به مشکلات فراوان برخورد کرده‌اند، تبدیل خدمات چک سنتی به چک الکترونیکی و پیاده‌سازی و اجرایی کردن قوانین پیرامون آن می‌باشد (مفسر باقری، بهشتی آتشیگاه و ابراهیمی آتانی، ۱۳۹۲: ۳). به خاطر همین پیچیدگی‌هاست که علی‌رغم گذر سه سال از اجرایی شدن قانون اصلاحی صدور چک ۱۳۹۷، هنوز کلیه امکانات سامانه چکاد برای دسترسی به چک‌های دیجیتالی مهیا نشده و تنها اقداماتی اعم از راه‌اندازی سامانه مرکزی چک الکترونیک (چکاد) و بسترسازی صورت گرفته است و سایر اقدامات مستلزم اعمال تغییرات فنی در رابطه کاری صیاد و چکاوک در حال انجام است (کمبجانی، ۱۳۹۹). با وجود این، در صورت عملیاتی شدن چک الکترونیکی، این رویکرد می‌تواند در پیشگیری از فرصت‌های دوگانه ناشی از چک، از جمله جرم «صدور چک بلامحل» و جرایم «ناشی از چک» بسیار مؤثر باشد. با این حال با توجه به بحث «امضای الکترونیکی» و «انتقال اعتبار مالی از طریق داده‌پیام»، این نوع چک می‌تواند باعث ایجاد بستری مناسب در فضای سایبر در رابطه با «جرائم ناشی از صدور چک» همچون جعل و یا سرقت رایانه‌ای با دو رویکرد گردد:

رویکرد اول: در جایی که کاربران گام‌های اساسی برای حفاظت از خودشان برمی‌دارند، مسئله نفوذ هکرها و یا بدافزارها در سامانه‌ها وجود دارد. کاربری که به زعم خویش از خودش محافظت می‌کند و یا با اندیشه اینکه سامانه‌های بانکی معتبر هستند، ممکن است با تصوراتی مانند «نمی‌تواند به من آسیب برساند یا من محافظ دارم»، خطراتی متحمل شود و با باز کردن برخی صفحات وب، به برخی از این بدافزارها اجازه فعالیت دهد (Marshall & Tompsett, 2005: 123) و هکرها و یا بدافزارها با تغییر یا ایجاد داده‌های قابل استناد یا ایجاد یا وارد کردن متقلبانه داده به حساب افراد

دسترسی پیدا کرده و از آن‌ها سوءاستفاده کنند.

رویکرد دوم: با توجه به اینکه امضای الکترونیک می‌تواند توسط شخص یا توسط نمایندگان صاحب حساب صورت گیرد، موقعیت جعل الکترونیکی و یا سوءاستفاده از چک در این بسترها بیشتر فراهم است. البته با پیشرفت امضاها در دیجیتال در بستر pki، امنیت امضاها دیجیتالی فزونی یافته است و ممکن است با افزودن قابلیت ابطال سریع به طرح امضای وکالتی، آستانه این آسیب را به حداقل رساند (مفسر باقری، بهشتی آتشگاه و ابراهیمی آتانی، ۱۳۹۲: ۳). با وجود این، مقابله مؤثر با هنجارشکنی‌های سایبری از جمله محافظت از امنیت چک‌های الکترونیکی، به یک معادله چندمجهولی شبیه است که کشف هر یک از مجهولات، نیازمند تخصصی ویژه است (جلالی فراهانی، ۱۳۸۷: ۹۹) و با توجه به اینکه هنوز چک‌های الکترونیکی در نظام بانکی ما مورد استفاده قرار نگرفته است، نمی‌توان جواب متقنی از جهت کاربرد و آسیب‌های ناشی از این وسیله پرداخت در نظام بانکی ارائه داد. البته در صورتی که نظام اجرایی چک‌های الکترونیکی به طور دقیق اجرایی گردد، علاوه بر مزایای فراوان مثل سهولت در پرداخت، موجب کاهش جعل یا سرقت آن‌ها و نظارت دقیق‌تر بر صدور چک‌ها از طریق کنترل ورودی‌ها، افزایش محافظت‌ها، حذف هدف‌های مجرمانه و در نهایت دشوارسازی دسترسی به آماج جرم خواهد بود. از طرفی از آنجا که صدور چک‌های تمام الکترونیکی به وعده یا بدون محل ممکن نیست، با کاهش جرایم روبه‌رو خواهیم شد و در نتیجه، این در پیشگیری از جرایم و جرم‌زدایی اهمیت به سزایی خواهد داشت (ساردوئی‌نسب و طاهری، ۱۳۹۲: ۱).

۲-۱. دشوارسازی دسترسی به آماج جرم با سامانه «صیاد»

همان گونه که در برخی نظام‌های حقوقی، نام مجرمان در اختیار مردم قرار می‌گیرد،^۱ یکی از راه‌های متداول پیشگیری از جرم، آگاهی و آگاه‌سازی بزه‌دیدگان احتمالی از وضعیت بزه‌کار است. این نوع پیشگیری از جرم که به آن پیشگیری انفعالی می‌گویند، در واقع نوعی هشدار به جامعه با هدف پیشگیری از بزه‌دیدنه واقع شدن

۱. طبق قانون فدرال «مگان» مصوب ۱۹۹۶، مشخصات فردی بزه‌کاران جنسی، جهت آگاه‌سازی بزه‌دیدگان بالقوه به طور مستمر منتشر می‌شد تا افراد عادی، افراد دارای ریسک احتمال تعرض را بشناسند (خانعلی‌پور و اجارگاه، ۱۳۹۰: ۴۴).

اشخاص است که در مورد چک، دسترسی به لیست صادرکنندگان چک بلامحل و یا اعتبارسنجی صادرکنندگان چک برای بزه‌دیدگان مفقود بود. یکی از رویکردهای هوشمندانه اصلاحیه قانون صدور چک، ایجاد سامانه صیاد به عنوان محوری‌ترین رکن فناورانه (به منظور قدم نهادن چک کاغذی در دنیای سایبر) به هدف دشوارسازی دسترسی آسان به آماج جرم با رویکردهای فناورانه است. طبق ماده ۶ و تبصره ۱ ماده ۲۱ مکرر اصلاحیه قانون صدور چک، عملکرد «سامانه صیاد» در دو بُعد قابل واکاوی است:

الف) یکپارچه‌سازی هوشمند ارائه دسته‌چک

در این رویکرد برای یکپارچه‌سازی صدور چک، اقدامات فناورانه دیجیتالی از جمله اخذ گزارش هویتی از طریق سامانه نظام هویت‌سنجی، دریافت گزارش اعتباری از طریق سامانه ملی اعتبارسنجی، تعیین سقف اعتبار متقاضیان چک، و تعیین شناسه یکتا برای هر چک صورت می‌گیرد. بنابراین با مراجعه مشتری به شعبه و ثبت تقاضا، مراتب به سامانه صیاد ارسال می‌گردد و بدون اینکه نیروی انسانی در پروسه اعتبارسنجی قرار بگیرد، دسته‌چک کاغذی بر پایه ساختار دیجیتالی به متقاضی داده می‌شود. یکپارچه‌سازی دیجیتالی چک می‌تواند به شرح ذیل نسبت به ایمن‌سازی و افزایش اعتبار چک برای همه مرتبطان آن، چه نظام بانکی و گیرندگان چک به طور مستقیم و چه نظام اقتصادی کشور به طور غیر مستقیم مؤثر باشد:

اول- افزایش خطر ارتکاب: در این رویکرد، چک بر اساس واقعیت‌های مبتنی بر داده‌های نظام‌مند و آن هم به صورت دیجیتالی، هوشمند و تحت نظارت به متقاضی داده می‌شود. در اصل، هوشمندسازی و نظارت از مهم‌ترین دستاوردهای این سامانه و از روش‌های متداول پیشگیری از جرم است. اگر مجرم تصور کند که در صورت ارتکاب جرم، در معرض نظارت و مشاهده قرار خواهد گرفت، در این صورت با افزایش خطر ارتکاب، اگرچه به واقع این گونه نباشد، احتمال ارتکاب جرم توسط وی کمتر خواهد شد (خانعلی‌پور و اجارگاه، ۱۳۹۰: ۴۴). در نتیجه، بزهکاران این نکته را در ذهن خواهند داشت که در صورت گذر اندیشه به عمل، مشاهده، کنترل و دستگیر خواهند

شد (ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۱۰۲). این کار موجب مصون‌سازی آماج‌ها و ایمن کردن فضاهای آسیب‌پذیر شده و در نتیجه بزه‌کاران را از ارتکاب جرم منصرف می‌کند. البته با توجه به اینکه استفاده از این سامانه با امکانات تلفن‌های هوشمند و وجود اینترنت دسترس‌پذیر خواهند بود و با لحاظ عدم دسترسی عامه مردم به تلفن‌های هوشمند، اینترنت و عدم آگاهی از بسیاری از این سامانه‌ها، بهتر است برای رسیدن به درصد بالایی از مصونیت استفاده از چک در جهات غیر قانونی، برای دسترسی آسان به سامانه صیاد، طراحی برنامه‌های قابل اجرا در تلفن‌های همراه و درگاه‌های نوین بانکی جهت خدمات چک صیاد به طور فوری در نظر گرفته شود. از طرف دیگر به منظور پیشگیری از ایجاد مشکلات برای مردم به سبب عدم دانش رسانه‌ای، لازم است زیرساخت‌های لازم فراهم گردد تا به محض ثبت اطلاعات برگه چک توسط صادرکننده یا انتقال‌دهنده برگه چک، مراتب با پیامک به گیرنده اطلاع‌رسانی شود تا گیرنده چک به سهولت آن را ملاحظه کرده و حتی امکان تأیید آن را مثل قراردادهای الکترونیک فیما بین وکلا و موکلان در اختیار داشته باشد.

دوم- افزایش دشواری ارتکاب: در این سامانه با به کارگیری یکپارچه سامانه‌های مرتبط، امکان پیشگیری از طریق همسان‌سازی و تقارن اطلاعاتی بین دستگاه‌های نظارتی و اخذ چک توسط افراد دارای ریسک دشوار شده و از طرف دیگر اعتبار مجهول دارنده چک با مشاهده شدن، موجب دشواری ارتکاب جرم می‌شود. با وجود این، دو نکته در این مسئله وجود دارد: اول اینکه از معایب پیشگیری وضعی به ویژه بهره‌گیری از سامانه‌های دیجیتالی، مصمم کردن افراد مستعد برای یافتن راهی برای عبور از موانع مداخله‌جویانه متصدیان امر است. به همین خاطر بعد از گذشت مدتی با پیدا شدن نقاط ضعف سامانه، برخی سودجویان از این وضعیت سوءاستفاده می‌کنند. دوم اینکه در حال حاضر در برخی شعب بانک‌ها، سامانه‌ای بدون نظارت بانک مرکزی، ذیل سامانه اجرای قانون جدید چک مورد استفاده قرار می‌گیرد که این امر موجب بروز بی‌نظمی در اجرای یک پیشگیری نظام‌مند خواهد بود.

سوم- کاهش محرک: اعطای دسته‌چک توسط هر بانک به متقاضیان چک و نبود هماهنگی بین بانک‌ها، از نقاط آسیب‌زای چک و از مهم‌ترین محرک‌های توسل به

چک برای بردن اموال مردم و وسیله تسهیل کننده کلاهبرداری محسوب می گردید. در نظام جاری اما، بانک‌ها مکلف‌اند برای ارائه دسته‌چک به مشتریان، صرفاً از طریق سامانه صدور یکپارچه چک (صیاد) نزد بانک مرکزی اقدام نمایند.

ب) نقل و انتقال هوشمند چک از طریق سامانه «صیاد»

هرچند در گذشته، نقل و انتقال چک بر اساس ظهرونیسی و یا صدور چک در وجه حامل صورت می‌گرفت، اما بر اساس اصلاحیه قانون صدور چک، نقل و انتقال و ظهرونیسی چک که از طریق «سامانه چکاد» صورت می‌یابد، باید با توجه به هویت ثبت شده در «سامانه صیاد» باشد. در این رویکرد، صادرکننده چک باید علاوه بر اعطای چک کاغذی، مراتب انتقال چک را در سامانه صیاد به ثبت رساند و گیرنده چک نسبت به تأیید آن در سامانه اقدام نماید (تبصره ماده ۲۱ ق.ص.ج.). علی‌رغم این تأکید با گذشت زمان از اجرای قانون، یکی از نقاط ضعف سامانه صیاد، «امکان» عدم ثبت مشخصات چک در سامانه صیاد است. در این رویکرد به ویژه در مورد چک‌هایی که به وعده صادر می‌شود، صادرکننده چک در موقع معامله، با اعلام عدم فعالیت سامانه و درج اینکه فردا یا پس فردا، مراتب نقل و انتقال در سامانه صیاد درج می‌شود، از درج مشخصات چک در سامانه چک امتناع می‌کند. وقتی دارنده چک در سررسید به بانک مراجعه می‌کند، به دلیل عدم ثبت چک توسط صادرکننده، بانک قادر به پرداخت وجه یا حتی صدور گواهی عدم پرداخت نیست و متأسفانه در قانون صدور چک، ضمانتی برای این حالت در نظر گرفته نشده است و دارنده چک تنها یک سند مدنی در اختیار دارد که قانون‌گذار باید با در نظر گرفتن ضمانت اجرا برای عدم ثبت چک در سامانه صیاد تدابیری اتخاذ کند تا مردم از ثبت چک یا عدم ثبت آن در سامانه صیاد مطمئن شوند. به همین سبب به نظر می‌رسد یکی از بهانه‌های عدم استفاده از این سامانه می‌تواند بی‌اطلاعی مردم از تحولات فناورانه چک‌های صیادی باشد که برای رفع این بهانه، بانک‌ها باید ضمن آموزش‌های عمومی در ذیل این چک‌ها با درج «بدون ثبت در سامانه صیاد این ورقه چک بلااعتبار است»، از موقعیت‌های بزه‌زا در فرایند واگذاری چک به افراد کم‌اطلاع از قانون چک صیادی

جلوگیری کنند. با این حال، این بُعد از سامانه صیاد در انطباق با فن‌های پیشگیری می‌تواند با رویکردهایی، منجر به پیشگیری پیشرس شود:

رویکرد اول- افزایش دشواری و خطر برای مرتکبان جرائم پولشویی و فرار مالیاتی است. هرچند نظام بانکی اصولاً باید در جهت رونق اقتصادی کشور مورد استفاده قرار گیرد، اما به جهت ساختارهای سنتی حاکم بر نظام بانکی، این امر در نظام بانکی رویکرد معکوسی داشته و چک نیز در این راستا نقش مهمی را در تسهیل ارتکاب جرائمی مثل پولشویی و یا فرار مالیاتی ایفا کرده است. فردی که یک فقره چک چندمیلیاردی ناشی از قاچاق کالا را بدون ثبت در جایی با نامی دیگر و متعلق به خود نگه‌داری می‌کند، عملاً نظام بانکی را در اختیار جرائم اقتصادی قرار داده است. به همین سبب علاوه بر لزوم ثبت هویت گیرنده و دارنده چک در سامانه صیاد، طبق بند ۳ دستورالعمل ماده ۶ مورخه ۱۶/۱۰/۱۳۹۹ مدیر کل مقررات، مجوزهای بانکی و مبارزه با پولشویی، در چک‌های با مبلغ بیش از یک میلیارد ریال برای اشخاص حقیقی دارای حساب جاری غیر تجاری و چک‌های با مبلغ بیش از ده میلیارد ریال برای اشخاص حقیقی و حقوقی دارای حساب جاری تجاری در قسمت «بابت» مندرج در سامانه، باید «علت» صدور چک در سامانه درج گردد. در این خصوص، درج «بابت» در سامانه صیاد علی‌رغم آثار حقوقی، نشان‌دهنده حساسیت نظام بانکی برای مقابله با جرائم مالی و سازمان‌یافته است و در راستای شفاف‌سازی و نظارت بر نظام مالی و پولی کشور و کنترل جرائم ناشی از چک می‌تواند مؤثر باشد.

رویکرد دوم- حذف عذر و بهانه‌هاست. عدم تقارن اطلاعات از اعتبار دارنده چک، نقطه آسیب‌زای چک‌های صادره است. در این رویکرد جدید و با اتکا به سامانه صیاد، فردی که چک را دریافت کرده، می‌تواند با ارسال کد منحصر به فرد روی چک به سامانه صیاد، از اعتبار فرد صادرکننده چک از جمله «سقف اعتبار مجاز، سابقه چک برگشتی در سه سال اخیر و میزان تعهدات چک‌های تسویه‌نشده» به صورت رتبه‌بندی بر اساس شاخص‌های رنگی^۱ مطلع گردد. برقراری نسبی تقارن

۱. سفید، زرد، نارنجی، قهوه‌ای، قرمز.

اطلاعات در زمان نقل و انتقال چک برای گیرنده چک، از مهم‌ترین امتیازهای این سامانه با حذف و رفع عذر و بهانه با اطلاع‌رسانی به گیرنده چک است. با این راهکار می‌توان «ایجاد موقعیت بزه‌دیده مناسب» را که از عناصر تشکیل‌دهنده سه‌گانه خطر ارتکاب جرم بر اساس نظریه فعالیت روزمره است، از بین برد. البته نکته مهمی که در این خصوص وجود دارد این است که به نظر می‌رسد در این زمینه، پیشگیری کاملاً انحصاری دولتی نیست؛ بلکه دولت‌ها با آگاه‌سازی مردم نسبت به جنبه‌های مختلف بزهکاری مناطق جرم‌خیز، شیوه‌های مصون‌سازی، روش‌های دفاع شخصی از جان و مال، آن‌ها را در حفظ و برقراری امنیت تشویق و حتی مشارکت می‌دهند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۸: ۱۲). بنابراین می‌توان رویکردهای پیشگیری در خصوص چک با به‌کارگیری این فن‌ها را به نوعی سیاست جنایی مشارکتی هم دانست.

۳-۱. مراقبت و نظارت با سامانه «نهاب»

با توجه به اینکه یکی از مقتضیات نظام بانکداری، فراهم کردن تسهیلات بانکی برای فعالان عرصه اقتصادی است، به علت عدم شناسایی هویت مشتریان، این امر ممکن است موجبات بزه‌دیدگی نظام بانکی و غیربانکی را از طریق چک و یا از طریق اخذ تسهیلات فراهم آورد. از طرفی برای کاهش ریسک ناشی از این امر، ساختارهای متعددی در نظام سنتی بانکداری جهت احراز هویت مشتریان فعال گردیده است که می‌توانست دو چالش به همراه داشته باشد:

چالش اول: ریسک ناشی از نامشخص بودن هویت مشتریان است. مهم‌ترین سیاست بانک مرکزی در مبارزه با جرائم مالی ناشی از جابه‌جایی وجوه از طریق سیستم بانکی، «شناسایی» مشتری است. در این سیاست‌ها آمده:

«شناسایی مشتری قبل از ارائه هر گونه خدمت به وی ضروری است و در صورتی که امکان ارزیابی ریسک مشتری و شناسایی وی وجود نداشته باشد. ارائه خدمت و برقراری رابطه کاری با ایشان ممنوع است».

با توجه به اینکه سیاست‌های کلان نظام بانکی بر اساس رویکردهای ریسک‌محور است، ارزیابی ریسک مشتری در سه سطح شناسایی ساده، شناسایی معمولی، شناسایی

مضعف در سیاست‌های مبارزه با تروریسم بانک مرکزی، مبنای ارتباط با مشتریان قلمداد می‌شود و مادامی که فرایند شناسایی بر اساس اسناد معتبر هویتی، اقامتی و انطباق آن‌ها با منابع مستقل و معتبر صورت نگیرد، بانک‌ها از پذیرش مشتریان ممنوع شده‌اند.

چالش دوم: تعدد سازمان‌های نظارتی است. بحث شناسایی هویت مشتریان، تعدد سازمان‌های نظارتی و عدم هماهنگی و ارتباط سیستمی و قانونمند میان سازمان‌های نظارتی است که موجب انجام فعالیت‌های موازی، تکراری و پرهزینه بوده و از چالش‌های نظام بانکی به شمار می‌رود. این ناهماهنگی‌ها و عدم ارتباط سبب شده تا حاصل اقدامات و نتیجه فعالیت دستگاه‌های نظارتی، برای یکدیگر قابل بهره‌برداری و قابل استفاده نباشد (عبداللهی، ۱۳۸۳: ۱۰۵). با توجه به این چالش‌ها، بزهکاران همواره خود را پشت نقابی از تمکن مالی بالا و یا پشت افراد غیر واقعی پنهان کرده و از این راه موجب ورود خسارت به نظام بانکی و یا افراد در دنیای واقعی شده‌اند. ضرورت کنترل این موقعیت خطرناک با افزایش تدابیر مراقبتی و نظارتی با افزایش خطر ارتکاب جرم، و از طرف دیگر وجود اسناد بالادستی، نظام بانکی را بر آن داشته است تا برای برطرف کردن این چالش‌ها، اقدام به ایجاد سیستم سامانه‌ای نه‌ب‌نماید. این سامانه هرچند از سیستم‌های زیربنایی شبکه سراسری بانک مرکزی به شمار می‌رود، با وجود این، صدور چک از طریق سامانه صیاد در ماده ۶ قانون اصلاحی صدور چک، منوط به اطمینان از صحت مشخصات متقاضی با استعلام از سامانه نظام هویت‌سنجی الکترونیکی بانکی (نه‌ب) و نبود ممنوعیت قانونی شده است. سامانه نه‌ب با اتصال به سیستم‌های اطلاعاتی مثل سامانه ثبت احوال، سامانه ثبت شرکت‌ها، اداره پست، نیروی انتظامی و سایر دستگاه‌های قضایی و دولتی، برای هر مشتری بانکی، یک شناسه هویتی منحصر به فرد به نام «شهاب» ایجاد می‌کند. این شناسه ۱۶ رقمی که از آن می‌توان به «کد بانکی» یا «هویت بانکی» تعبیر کرد، رابط اصلی برقراری میان سامانه‌های بانکی و نه‌ب برای هر فرد به شمار می‌آید و در صورتی که کد شهاب فعال نباشد، حساب فرد مسدود خواهد شد. البته هرچند نظام بانکی جهت بهره‌برداری از فضای سامانه‌های دیجیتال در راستای صدور چک، شناسایی موقعیت‌های پیش‌جنایی و پیشگیری از

بزهکاری احتمالی را با رویکردهای مختلف تسهیل کرده است و با کاربری گسترده ابزارهای فاوا^۱ می‌توان امنیت حداکثری این فضا را تأمین کرد (فرهادی آلاشتی و جوان جعفری، ۱۳۹۵: ۸۷)، با وجود این شاید بتوان گفت که هدف اکثر سیستم‌های شناسایی، غیر ممکن کردن جعل هویت نیست، بلکه کاهش مخاطره جعل هویت است (سادوسکای و دیگران، ۱۳۸۴: ۳۱۴). به همین سبب نمی‌توان به طور قطع قائل به از بین رفتن وجود ریسک هکرها و بدافزارها در مراحل تبادل چک شد و همواره برای تقلب در شبکه‌های امنیتی - حفاظتی مرتبط با صدور چک می‌توان منتظر قطع ارتباط و اختلال در شبکه به واسطه اقدام خرابکارانه، تغییر و دستکاری غیر مجاز اطلاعات یا یک پیام ارسال شده بود (ملزوماتی و یاری، ۱۳۸۴: ۱۵۲).

۴-۱. کاهش گمنامی و ناشناختگی با سامانه اعتبارسنجی

با توجه به اینکه مقتضای تأسیس بانک‌ها مبتنی بر اعطای تسهیلات است، اعتبارسنجی مشتریان برای اعطای تسهیلات، مهم‌ترین رکن بانکداری نوین محسوب می‌گردد. در دنیا، سه مؤسسه بزرگ فیچ، اس. اند پی. و مودیز، سنجش رتبه اعتباری مشتریان را بر عهده دارند. در نظام بانکداری ایران، این کار توسط سامانه ملی اعتبارسنجی به شرکت‌های مورد تأیید بانک مرکزی واگذار شده است. اعتبارسنجی، مقیاسی برای محاسبه ریسک اعتباری است که با استفاده از فرمول‌های استاندارد محاسبه می‌گردد تا میزان ریسک مشتریان معلوم گردد. در این راستا، افزایش رؤیت‌پذیری با از بین بردن گمنامی و ناشناختگی و رفع معادلات مجهول اعتبار گیرندگان چک برای بانک و گیرندگان این ابزار پرداخت، از راهبردی‌ترین رویکردهای پیشگیرانه از صدور چک بلامحل و جرائم ناشی از آن با حذف عذر و بهانه‌ها به شمار می‌رود. شاید بتوان از مهم‌ترین نقاط آسیب‌رسان چک را مخفی بودن سوابق و اعتبار صادرکنندگان چک برای نظام بانکی و مردم دانست؛ مسئله‌ای که می‌توان از آن به عنوان فقدان حفاظت،^۲ پوشیدگی اعتبار و یا به نوعی از آن به نظریه «پنجره شکسته»

۱. فاوا، تمام فناوری‌های پیشرفته، ارتباط و انتقال داده‌ها در سامانه‌های ارتباطی است.

۲. عنصر تشکیل‌دهنده خطر ارتکاب جرم طبق نظریه فعالیت‌های روزمره.

تعبیر کرد. پنجره شکسته در اعتبارسنجی صادرکنندگان چک به این معناست که بزهکاران در سالیان متمادی با آگاهی نسبت به نقاط ضعف چک، آن را بهترین وسیله برای بردن مال مردم قرار داده بودند و حتی در جایی که فردی با امیدوار کردن مردم با استفاده از چک به نوعی مرتکب کلاهبرداری می‌شد و صادرکنندگان چک‌ها تحت تعقیب قرار می‌گرفتند، با رأی بزه صدور چک بلامحل، متهم از تعقیب و مجازات شایسته شانه خالی می‌کرد. بنابراین سامانه اعتبارسنجی ضمن ایجاد حفاظت، می‌تواند به هوشیارسازی واگذارکنندگان چک (بانک) و گیرندگان چک، جهت انسداد پنجره شکسته^۱ «پوشیدگی اعتبار صادرکنندگان چک» و توسل به چک برای بردن مال غیر از این زاویه کمک کند. به همین سبب طبق «اصلاحیه قانون صدور چک»، اعطای چک به مشتریان بر اساس گزارش اعتباری از سامانه ملی اعتبارسنجی موضوع ماده ۵ «قانون تسهیل اعطای تسهیلات و کاهش هزینه‌های طرح و تسریع در اجرای طرح‌های تولیدی و افزایش منابع مالی و کارایی بانک‌ها مصوب ۱۳۸۶/۴/۵» یا رتبه‌بندی اعتباری از مؤسسات موضوع بند ۲۱ ماده ۱ «قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۴/۰۹/۰۱»^۱ موکول شده است تا متناسب با نتایج دریافتی، سقف اعتبار مجاز متقاضی برای صدور چک محاسبه گردد. البته هرچند میان اعتبارسنجی مذکور در ماده ۵ قانون اعطای تسهیلات از یک طرف و رتبه اعتباری بند ۲۱ ماده ۱ قانون اوراق بهادار از طرف دیگر تفاوت وجود دارد، با وجود این، هر دو رویکرد به ارزیابی ارزش اعتباری افراد و تعیین اعتبار مشتریان و تصمیم‌گیری دقیق‌تر جهت تعامل با دریافت‌کنندگان تسهیلات و یا گیرندگان چک برمی‌گردد.

۵-۱. افزایش محافظت‌ها با سامانه «عدالت»

عدم تقارن اطلاعاتی برای دستگاه‌های نظارتی از گواهینامه‌های عدم پرداخت و آراء صادره در خصوص چک بلامحل، از نقطه‌های کور و فرصت‌زا برای افرادی بود که علی‌رغم داشتن ریسک، مجدداً تقاضای صدور دسته‌چک را به بانک‌ها ارائه می‌دادند. این مقوله علی‌رغم آسیب به افراد اجتماع، باعث از بین رفتن سرمایه‌های نظام

۱. ر.ک: آیین‌نامه نظام سنجش اعتبار شماره ۲۱۱۸۲۹/ت/۳۹۳۹۶۳۹۶/۱۲/۱۳۸۶.

بانکی بدون شناخت ریسک مشتریان بانک‌ها می‌شد. سامانه شبکه عدالت که از سامانه‌های مرتبط با اعتبارسنجی برای صدور چک به حساب می‌آید، از سامانه‌های مدیریت فناوری اطلاعات دستگاه‌های نظارتی و در راستای برنامه ششم توسعه به شمار می‌رود. عدم تقارن اطلاعاتی از ریسک مشتریان برای نظام بانکی، از مسائلی است که قانون‌گذار برای رفع آن در تبصره ۱ ماده ۲۱ قانون اصلاحی صدور چک، بانک مرکزی را مکلف به ایجاد شبکه ملی عدالت به جهت یکپارچه‌سازی اطلاعات گواهینامه‌های عدم پرداخت و آراء قطعی محاکم درباره چک، ایجاد امکان دسترسی برخط بانک‌ها و مؤسسات اعتباری به سوابق صدور و پرداخت چک‌ها و ایجاد امکان استعلام گواهینامه‌های عدم پرداخت برای مراجع قضایی و ثبتی کرده است. در این رویکرد، بانک‌ها امکان «دسترسی» به این سامانه را خواهند یافت و برای محاکم قضایی، امکان «استعلام» مهیا شده است. البته به نظر می‌رسد با توجه به اینکه این شبکه بر مبنای عنوان آن، بیشتر با تکالیف قوه قضاییه مطابقت دارد و عمده اطلاعات و مواردی که باید در این شبکه ثبت شود، در اختیار قوه قضاییه است، بهتر بود که این تکلیف بر عهده این قوه سپرده می‌شد (فتوحی‌راد، ۱۳۹۷: ۱۸).

۱-۶. حذف هدف‌های مجرمانه با سامانه «چکاوک»

چکاوک یا سامانه انتقال تصویر چک، سامانه‌ای نظارتی - امنیتی است. این سامانه، از این جهت سامانه‌ای نظارتی است که موجب نظارت بانک مرکزی بر فرایند تسویه چک‌ها می‌شود، و از این جهت سامانه‌ای امنیتی است که موجب حذف مراسلات فیزیکی ورقه چک می‌گردد. با این سخن می‌توان گفت که از یک طرف با نظارت و افزایش محافظت‌ها، در اصل این نظارت است که منجر به امنیت می‌گردد (نجفی ابرندآبادی و ایبارگر، ۱۳۹۳: ۲۵۵) و از طرف دیگر با حذف هدف‌های مجرمانه می‌توان پیشگیری‌های وضعی را محقق ساخت. این سامانه که از مجموعه نرم‌افزاری و سخت‌افزاری تشکیل شده است، به عنوان سامانه پردازنده «بانک مرکزی» فعالیت نموده و بستر ایمن برای ارسال و دریافت تصویر چک را فراهم کرده است (بانک مرکزی، ۱۳۹۷) و بعد از اجرایی شدن قانون اصلاحی صدور چک ۱۳۹۷، تسویه چک‌ها باید

طبق تبصره ۱ ماده ۲۱ صرفاً از طریق سامانه چکاوک صورت گیرد. در نظام بانکی، این سامانه علاوه بر اینکه بستری برای چک‌های الکترونیکی است، با حذف هدف‌های مجرمانه، می‌تواند دو رویکرد فناورانه اطلاعاتی برای پیشگیری از جرم را به همراه داشته باشد:

رویکرد اول، حذف فیزیکی انتقال چک از بانک مبدأ به بانک مقصد است. در گذشته مشتری با استفاده از بانک‌ها، اقدام به انتقال چک به طور فیزیکی به بانک مقصد می‌نمود و این رویکرد، باعث آسان‌سازی آماج‌های قابل دسترسی در سرقت و یا از بین رفتن نظارت‌های فنی می‌شد. با تأسیس سامانه چکاوک پس از اسکن چک در بانک مقصد، تصویر چک به همراه برخی اطلاعات از طریق سامانه به بانک مقصد ارسال می‌شود. در این رویکرد که انتقال چک از بانکی به بانک دیگر حذف می‌گردد، با حذف هدف‌های مجرمانه موجب پیشگیری سوءاستفاده از چک، سرقت، جلوگیری از خطای انسانی و بالا رفتن سرعت گردش کار در فرایند تسویه بین بانکی خواهد شد. نکته فناورانه دیگری که البته تحت حمایت معاونت اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم قوه قضاییه با هدف پیشگیری از جعل و کلاهبرداری و کنترل چک‌های سرقتی و مفقودی در نظر گرفته شده است، طراحی سامانه «ساد ۲۴» است که با سلب منافع حاصل از جرم می‌تواند نقش به‌سزایی در کنترل نقاط جرم‌خیز به ویژه جرائم ناشی از چک در کنار سامانه چکاوک داشته باشد.

رویکرد دوم، تسویه نهایی چک از طریق سامانه چکاوک است. قبل از اصلاحیه قانون صدور چک، تسویه چک با مراجعه دارنده چک به بانک به طور عادی بدون هیچ نظارتی صورت می‌گرفت. اما طبق تبصره ۱ ماده ۲۱ اصلاحیه قانون صدور چک مصوب ۱۳۹۷، «تسویه چک صرفاً در سامانه تسویه چک (چکاوک) طبق مبلغ و تاریخ مندرج در سامانه و در وجه دارنده نهایی چک بر اساس استعمال از سامانه صیاد انجام خواهد شد». با فعال شدن دو سامانه صیاد و چکاوک در انتقال و تسویه چک، بسیاری از موقعیت‌ها و فرصت‌های جرم‌زا به ویژه در کاهش جرائم مرتبط با چک از بین خواهد رفت.

۲. پیشگیری فنی از جرائم مرتبط با چک

در کنار اقدامات مهم فناورانه پیشرس ارتکاب جرائم ناشی از چک که قانون‌گذار از طریق سامانه‌های دیجیتالی انجام داده است، از به کارگیری فن‌های پیشگیرانه فنی نیز غافل نمانده است. همان‌گونه که گفته شد، فن به معنای مهارتی است که موجب افزایش کارایی عمل انجام‌شده می‌شود؛ خواه این فن‌ها در عالم دیجیتال اتفاق بیفتند و خواه در عالم غیر دیجیتال واقع گردد. با این مقدمه، پیشگیری فناورانه غیر دیجیتالی (فنی)^۱ در خصوص چک، به معنای رویکردهای فناورانه غیر دیجیتالی است که برای ضابطه‌مند کردن فرایند کنترل و اعطای دسته‌چک به منظور کاهش فرصت‌های وقوع بزه در آینده اتفاق می‌افتد. به همین منظور برای بالا بردن اعتبار ورقه چک، تعیین مبلغ اسمی چک و یا اخذ وثیقه در قبال اعطای چک از جمله راهکارهایی بود که در این راستا مطرح می‌شد. اما به دلیل آنکه سپردن وثیقه به میزان چک‌های مأخوذه، امری غیر میسر برای نظام اقتصادی و بازار به شمار می‌رفت، این پیشنهادها هیچ‌گاه عملی نشد. به هر صورت، قانون‌گذار در اصلاحیه ۱۳۹۷، برای حل این معضل در کنار استفاده از فناوری‌های دیجیتالی، در صدد کاهش فرصت‌های جرم‌زا با استفاده از رویکردهای سنتی یا کلاسیک است تا بدین وسیله موقعیت و فرصت وقوع بزه صدور چک بلامحل و یا جرائم مرتبط با آن را با دشوارسازی دسترسی به آماج، کنترل سلاح و ابزارهای ارتکاب در عالم خارج کاهش دهد. تقسیم متقاضیان دسته‌چک به «متقاضیان حرفه‌ای دسته‌چک صیاد» و «متقاضیان موردی چک»، «محرومیت برخی از افراد از داشتن دسته‌چک» و یا «بانام شدن چک‌ها»، از جمله اقدامات فناورانه موقعیت‌مدار سنتی است که قانون‌گذار برای از بین بردن فرصت‌های جرم‌زا در نظر گرفته است.

در این بخش از مقاله، به رویکردهای فناورانه غیر دیجیتالی و انطباق آن با مدل‌های پیشگیری خواهیم پرداخت.

۱. هر رویکردی که در قانون چک، جنبه پیشگیرانه داشته باشد، اما در فضای دیجیتال رخ نداده باشد، می‌توان از آن به عنوان پیشگیری «فنی» یاد کرد.

۱-۲. پرهیز از تحریک با چک‌های جدید کاغذی صیادی

از مشخصه چک‌های کاغذی سنتی، تعدد بانک‌های صادرکننده چک، تفاوت در ظاهر و عدم نظارت در کیفیت صدور و سپردن به مردم بود. همین امر باعث می‌شد که مشتریان بانک‌ها بدون هیچ قید و بندی چک‌های متعدد از بانک‌های مختلف را در اختیار داشته باشند و همین امر، موقعیت بسیار مناسبی را برای «تحریک» افراد مستعد برای سوءاستفاده از موقعیت‌های بزه‌زای دوگانه چک (صدور چک بلامحل و ارتکاب جرائم مرتبط) فراهم می‌کرد. طبیعتاً قانون‌گذار با رویکردی پیشگیرانه می‌بایست این نقطه‌ضعف چک‌های کاغذی سنتی را از بین می‌برد. به همین سبب با ایجاد سامانه صیاد، ماهیت چک‌ها را از ساختاری کاغذی به ساختاری دیجیتالی تبدیل نمود که در کنار این موجودیت دیجیتالی، چک‌های کاغذی صیادی در شیوه‌ای نوین صادر می‌شوند. در این راستا با توجه به اینکه چک‌های سابق هنوز در میان مردم وجود دارد و در یک پروسه مدت‌دار جمع‌آوری خواهد شد، می‌توان شاهد دو اصطلاح «چک کاغذی سنتی» و یا «چک کاغذی صیادی» بود. در چک‌های صیادی کاغذی سعی شده است با نظارت متمرکز بر شکل و نحوه صدور آن، از تحریک و گام برداشتن بزه‌کاران به سمت استفاده از نقطه‌ضعف چک بکاهد. پرهیز از تحریک بزه‌کار یا فرد مستعد بزه برای ارتکاب جرم، از فن‌های پیشگیرانه است که می‌تواند در «وسیله» یا «موضوع» جرم متبلور شود. در گذشته، چک کاغذی سنتی یکی از نقاط بسیار مستعد جرم‌خیز به شمار می‌رفت که هم می‌توانست «وسیله» ارتکاب جرم مثل پولشویی و کلاهبرداری و هم «موضوع» جرم مثل چک بلامحل باشد. مهیا بودن وسیله و مستعد بودن موضوع برای ارتکاب جرم، از جمله عواملی است که مجرم را در گام برداشتن به سمت ارتکاب جرم رهنمون می‌سازد تا با توجه به فاکتورهای عقلانی و سنجش موقعیت، از وسیله ارتکاب جرم استفاده کند، به همین سبب طراحی «چک‌های سنتی» با موضوعاتی چون عامل ریسک، تلاش برای ارتکاب جرم و منفعت حاصل از جرم که در نظریه‌های عقلانی (Cornish & Clarke, 1986) مطرح است (اکلوم، ۱۳۹۴: ۴۹۱)، می‌تواند ارتباط داشته باشد. اعطای چک‌های مختلف توسط بانک‌ها و طراحی انگیزشی بدون نظارت بانک مرکزی و بدون فاکتورهای امنیتی، از مشکلات عمده‌ای بود که

برای جامعه ایجاد می‌شد. قانون‌گذار در اصلاحیه قانون صدور چک ۱۳۹۷ با نگاهی پیشگیرانه، رویکرد متفاوتی را در پیش می‌گیرد تا با یکسان و یکپارچه‌سازی چک‌های کاغذی، موجب حذف و رفع عذر و بهانه از قربانیان چک‌های تقلبی شود. طراحی نقوش چک‌های کاغذی صیادی توسط نرم‌افزار، استفاده از تصویر سه‌بعدی قابل رؤیت، چاپ شماره سریال قابل رؤیت، استفاده از مواد حساس نسبت به مواد شیمیایی در فرایند ساخت کاغذ چک‌های صیادی و استفاده از الیاف فلورسنتی در سطح کاغذ چک، از موارد امنیتی است که در «چک‌های کاغذی صیادی» به نسبت «چک کاغذی سنتی» رویکردی پیشگیرانه برای سوءاستفاده احتمالی از آن‌ها خواهد داشت.

۲-۲. کاستن از وسوسه‌های تحریک‌آمیز با اعطای چک بر اساس نیاز و

اعتبار افراد

یکی از نقطه‌ضعف‌های عمده چک، قدرت درج مبلغی بدون پشتوانه در چک و از طرف دیگر، وجود این وسیله تحریک‌کننده در دست همه افراد جامعه بود و از این طریق، بسیاری از کلاهبرداران بدون اینکه بابت «کلاهبرداری» مورد تعقیب قرار گیرند، از چک به عنوان وسیله‌ای امیدوارکننده بدون هیچ محدودیتی برای جلب اعتماد مال‌باختگان استفاده می‌کردند. قانون‌گذار در اصلاحیه ۱۳۹۷ قانون صدور چک، برای کنترل موقعیت‌های جرم‌زای ناشی از امکان درج نامحدود مبلغ چک و برای کاستن از وسوسه‌های تحریک‌آمیز، ضوابط سنتی را مشخص کرد تا از این طریق زمینه‌های جرم‌زا را کنترل و یا محدود سازد.

الف) چک حرفه‌ای صیاد

چک حرفه‌ای صیاد اصطلاحی است که می‌توان در مورد دسته‌چک‌های صادره از طریق سامانه صیاد به صورت کاغذی یاد کرد. طبق اصلاحیه قانون صدور چک ۱۳۹۷، در واقع کسانی که به طور حرفه‌ای نیاز به چک دارند، برای اخذ دسته‌چک ابتدا باید مورد ارزیابی‌های سیستمی قرار بگیرند و بعد از گرفتن دسته‌چک، با استفاده از سامانه نظام بانکی متمرکز، تحت نظارت اعلام‌های بعد از صدور چک قرار

بگیرند تا بعد از کشف بلامحل بودن توسط سامانه‌های نظارتی، اقدامات فوری در مورد خسارات گیرنده چک و چک‌های دیگر صادرشده انجام گیرد.

ماده ۶ اصلاحیه قانون صدور چک در زمان اعطای دسته‌چک به افراد متقاضی، مراحل پیچیده‌ای را برای تأیید اعتبار مالی گیرنده چک، بر اساس رابطه متقاضی چک با سامانه‌های متعدد الکترونیکی برقرار می‌کند تا از این طریق، ضمن تسهیل در روند صدور دسته‌چک‌های یکپارچه، ضریب اطمینان کار به صورت چشمگیری افزایش یابد. با این رویکرد در اصل پیشگیری از صدور چک که بیشتر بر فرد و محیط پیرامون او تکیه می‌زد، به تدریج و در عمل جای خود را در مواردی به مدیریت و کنترل خطر (ریسک) جرم خواهد داد (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۵: ۲/۲۲۴). با توجه به این مطالب است که قانون‌گذار با ملاحظه حالات مجرم برای پیشگیری از جرم در رویکردی نوین، اعطای چک حرفه‌ای را بر اساس احتمال ریسک مشتریان و کنترل افراد مصمم و یا مستعد، به نظارت مستقیم سامانه صیاد واگذار کرده است تا از این طریق ضمن هویت‌سنجی و اعتبارسنجی مشتریان، اقدام به تعیین سقف چک کند. با تصویب تبصره ۱ ماده ۶ قانون صدور چک، قانون‌گذار سعی دارد با دسته‌بندی سنتی افراد به متقاضیان چک حرفه‌ای صیاد و متقاضیان عادی دسته‌چک، سیاست افتراقی را در تقابل با مشتریان به طور عینی در پیش گیرد تا با تعیین اعتبار دارندگان چک، اولاً قدرت مبلغ اسمی هر چک را محدود به اعتبار مشتریان کند و ثانیاً با حذف نامحدود فیزیکی تعداد چک‌ها، از میزان وجود چک در میان مردم کاسته، و به نوعی از وسوسه‌های تحریک‌آمیز مبتنی بر قدرت نگارش مبلغ بالاتر از توان دارنده چک بکاهد. بنابراین همان گونه که در سیاست جنایی افتراقی، واکنش متفاوتی در قبال جرایم و یا مجرمان متفاوت، پیش‌بینی می‌شود، در رویکرد اصلاحیه قانون صدور چک، قانون‌گذار به دنبال این مسئله است تا امنیت بازار اقتصادی مرتبط با چک را با رویکردهای افتراقی افزایش دهد و برای کنترل ابزار ارتکاب جرم با استفاده از ریسک اعتباری مشتریان، اقدام به اعطای دسته‌چک و حذف افراد دارای ریسک از متقاضیان اخذ دسته‌چک نماید و به نوعی موجبات پرهیز از تحریک داشتن نامحدود چک را فراهم سازد.

ب) چک موردی

یکی از نوآوری‌های قانون‌گذار در «اصلاحیه»، ایجاد وسیله پرداخت جدیدالتأسیسی به نام «چک موردی» است. در این خصوص تبصره ۲ ماده ۶ قانون اصلاحی صدور چک آورده است:

«به منظور کاهش تقاضا برای دسته‌چک و رفع نیاز اشخاص به ابزار پرداخت وعده‌دار [بانک مرکزی مکلف است] ضوابط و زیرساخت خدمات برداشت مستقیم را به صورت چک موردی برای اشخاصی که دسته‌چک ندارند، به صورت یکپارچه در نظام بانکی تدوین و راه‌اندازی نماید».

هرچند با تأخیر، بعد از گذشت ۳ سال از ابلاغ اصلاحیه قانون صدور چک در تاریخ ۱۴۰۰/۲/۱۲، بخشنامه صدور چک موردی ابلاغ شد. در این بخشنامه و با نگاه به اصلاحیه قانون صدور چک، نوآوری‌های فناورانه - فنی در پیش گرفته می‌شود: چک‌های موردی موجب حذف فراوانی چک در دست افراد جامعه شده و همین امر به نوعی باعث دشوارسازی دسترسی به سیل می‌شود (ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۱۰۰). در این رویکرد، محرومیت از داشتن دسته‌چک^۱ محدودیت قدرت میزان درج مبلغ اسمی چک تا یک سقف کلی و معین^۲ محدودیت صدور چک موردی در سال تا ۵ مورد، ممنوعیت تقاضای چک موردی تا تعیین تکلیف چک‌های سابق‌الصدور، عدم امکان ظهرنویسی، شمول موارد مندرج در بندهای الف تا د ماده ۵ مکرر اصلاحیه قانون صدور چک در مورد صادرکنندگان چک بی‌محل موردی، و ممنوعیت اشخاص حقوقی از داشتن چک موردی، از موارد فنی است که می‌تواند باعث کنترل چک‌های فراوان به عنوان یک تسهیل‌کننده مؤثر در افزایش جرم باشد.

۳-۲. حذف چک‌های «حامل» به عنوان تسهیل‌کننده

«بی‌نام بودن» و یا «حامل بودن» چک، یکی از موارد پذیرفته‌شده در صدور چک و عرف بازار است؛ به طوری که ممکن است یک فقره چک به صورت حامل در

۱. ر.ک: ماده ۳ مقررات اعطای چک موردی.

۲. سقف مبلغ کلی مجاز سالانه برای صدور چک موردی، بر اساس شیوه‌نامه موضوع ماده ۷ دستورالعمل اجرایی ماده ۶ اصلاحی قانون می‌باشد.

مشهد صادر گردد، اما بعد از ماه‌ها گردش در دست ایادی متعدد، در اهواز وصول شود. هرچند این مطلب از موارد رونق و تسهیل استفاده از چک به شمار می‌رود، با وجود این ضمن تسهیل صدور چک بلامحل، زمینه بزه‌های متعددی همچون سرقت و یا حتی پولشویی و کلاهبرداری از بی‌نام و حامل بودن چک فراهم می‌شود. تعیین هویت مالک چک جهت تسهیل شناسایی صادرکننده چک، از فن‌های پیشگیری و به منظور آگاه‌سازی گیرنده چک در اصلاحیه قانون صدور چک است. در تبصره ۱ ماده ۲۱ اصلاحیه قانون صدور چک آمده است:

«نقل و انتقال چک می‌بایست در سامانه صیاد ثبت گردد. در صورتی که مالکیت چک در سامانه صیاد ثبت نشده باشد، مشمول این قانون نبوده و بانک‌ها مکلف‌اند از پرداخت وجه آن‌ها خودداری نمایند».

بدین ترتیب با ثبت همه ایادی چک در سامانه صیاد، اشخاصی که چک کاغذی بین آن‌ها به گردش افتاده، مشخص شده و ترتیب پرداخت‌های آن‌ها قابل رهگیری خواهد بود (اروند، ۱۳۹۸). در این رویکرد، قانون‌گذار با محدود کردن دسترسی به چک‌های بی‌نام، در صدد شفاف‌سازی و پایین آوردن ریسک ناشی از این گونه چک‌ها، نظارت بر روند تعداد و مبلغ چک‌های در گردش و در نتیجه کنترل بازار مالی و مفسد ناشی از آن است. با تدقیق در ماهیت چک‌های کاغذی حامل که باید در سامانه صیاد ثبت گردد، معلوم می‌شود که از این به بعد چکی به نام چک حامل «بی‌نام» وجود ندارد. این امر موجب حذف موقعیت‌های جرم‌زا خواهد بود. از طرف دیگر، جایگاه اثباتی چک کاغذی حامل یا پشت‌نویسی شده در مقابل مراتب مذکور در سامانه صیاد، «وجاهت قانونی» نخواهد داشت (تبصره ۱ ماده ۲۱ ق.ص.چ.) و صرفاً می‌تواند به عنوان سند مدنی کاربرد داشته باشد.

۲-۴. دشوارسازی دسترسی به آماج با محروم‌سازی برخی افراد از اخذ

دسته چک

عدم برخورد مناسب با صادرکنندگان چک بلامحل، یکی از عوامل روی آوردن مجدد بزه‌کاران پایدار به تکرار صدور چک بلامحل است. لیمرت معتقد است که نباید علت تکرار جرم و انحراف ثانوی را در وجود مجرم، بلکه در طرز تلقی و نحوه

برخورد محیط نسبت به فرد دارای سابقه کیفری جستجو کرد. به دیگر سخن، «انحراف ثانوی» انحرافی است که فرد بر اساس برداشت‌های اجتماعی و قضاوت ساختارهای اداری برای خود تلقی و تثبیت می‌کند. یکی از موارد کنترل و یا به نوعی محدودیت در اعطای دسته‌چک و جلوگیری از انحراف ثانویه، محرومیت برخی افراد از داشتن دسته‌چک یا صدور آن به عنوان یک مجازات تبعی است. در نظام قانونی ما، محرومیت از داشتن دسته‌چک در قانون مجازات اسلامی و قانون صدور چک، برای کنترل ریسک افراد بیان شده است، در قانون مجازات در بند ج ماده ۲۳ منع از داشتن دسته‌چک و یا اصدار اسناد تجارتي به عنوان یکی از مجازات‌های تکمیلی در نظر گرفته شده است. همچنین در فصل سوم نحوه تعیین مجازات‌ها در ماده ۳۲ قانون مجازات اسلامی، «منع از اصدار چک مستلزم ابطال برگه‌های سفید دسته‌چک و انسداد حساب جاری و ممنوعیت از درخواست مجدد افتتاح حساب دانسته شده است». قانون دوم که ممنوعیت داشتن دسته‌چک را به صراحت پذیرفته است، ماده ۲۱ مکرر اصلاحیه قانون صدور چک است. در این ماده، بانک مرکزی مکلف شده است به اینکه افراد ورشکسته، افراد معسر از پرداخت محکوم‌به، افراد دارای چک برگشتی و رفع سوء اثر نشده، توانایی اخذ دسته‌چک یا صدور دسته‌چک را نداشته باشند. برای پیشگیری زودرس و کنترل وسیله ارتکاب جرم به عنوان یکی از فن‌های پیشگیری، توجه به ریسک احتمال وقوع جرم از طرف افراد پرخطر، به عنوان یک فاکتور امنیت‌گرا در نظام بانکی ایران مورد توجه قرار گرفته است. تحمیل محدودیت بر فردی که احتمال ارتکاب جرم دارد، از فاکتورهای جرم‌شناسی امنیت‌گرا بر اساس میزان ریسک مشتریان است. با وجود این، نقدی که بر این امر وارد است اینکه امنیتی‌گرایی ناشی از این گونه پیشگیری به ریسک دامن می‌زند و آن ریسک تحمل کیفر نامناسب است؛ خواه شخص، جرم را مرتکب شده باشد یا صرفاً احتمال بزه‌کار شدن او وجود داشته باشد (نوبهار و صیقل، ۱۳۹۶: ۱۰۰). به همین خاطر، برخی اساتید معتقدند که پیشگیری وضعی، خطر تجاوز به حریم خصوصی افراد را که مورد حمایت ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱۷-۱ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی است (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۱: ۵۸۲)، در پی دارد.

۲-۵. مقاوم‌سازی آماج جرم با اقدامات تأمینی پساجرم

فردی که با داشتن دسته‌چک، اقدام به صدور چک بی‌محل می‌کند، از لحاظ خطر ریسک ارتکاب جرم در حدی قرار دارد که مجدداً از چک در راستای اهداف مجرمانه استفاده کند. به همین سبب لازم است که در خصوص چنین افرادی، اقدامات تأمینی مناسبی با هدف دشوارسازی ارتکاب مجدد جرم و به منظور کنترل تسهیل‌کننده‌ها در نظر گرفته شود. موضوعی که بی‌توجهی به آن موجب می‌شود دارندگان چک تا آخرین فقره دسته‌چک از آن استفاده کرده و متواری شوند و متعاقباً حتی بدون هیچ محدودیتی از بانک‌های هم‌عرض دیگر دسته‌چک اخذ کنند. این امر انتقادی بود که همواره بر نظام بانکی وارد می‌شد. در پاسخ‌دهی مناسب به این امر می‌توان گفت: برای جلوگیری از اقدامات مجرمانه بعدی فردی که «حالت خطرناک» خود را آشکار ساخته است، اقدامات پیشگیرانه‌ای برای جلوگیری از رفتارهای بعدی باید به سرعت صورت گیرد. در نظام قانونی ایران برای محدودسازی سریع صادرکننده چک به سبب کشف حالت مجرمانه وی، دو رویکرد وجود دارد:

اول- رویکرد واکنشی برای جلوگیری از تکرار جرم، که می‌تواند هم با تعیین مجازات مناسب کیفری و هم در قالب اطلاع‌رسانی به مجرمان به این نحو صورت گیرد که مجرم بداند در صورت تکرار جرم، «مجازات شدیدتری» خواهد داشت و تشدید مجازات برای تکرارکنندگان جرم، پاسخ قانون‌گذار مبتنی بر پیشگیری کیفری است. دوم- رویکرد کنشی. در این رویکرد، قانون‌گذار پاسخ‌دهی به مجرمان را با انجام یک سلسله «اقدامات کنشی محدودکننده» در قبال مجرمان قرار می‌دهد؛ اقداماتی که می‌تواند به درخواست مال‌باخته (تأمین خواسته) و قبول مقام رسیدگی‌کننده (تأمین قضایی)^۱ و یا به دستور قانون‌گذار (تأمین قانونی) باشد.^۲ در اصلاحیه قانون صدور چک، قانون‌گذار در کنار اقدامات تأمینی شخصی و یا قضایی که از مجاری قضایی

۱. ماده ۱۰۷ ق.آ.د.ک.: «شاکی می‌تواند تأمین ضرر و زیان خود را از بازپرس بخواهد».

۲. ماده ۲۱۷ ق.آ.د.ک.: «به منظور دسترسی به متهم و حضور به موقع وی، جلوگیری از فرار یا مخفی شدن او و تضمین حقوق بزه‌دیده برای جبران ضرر و زیان وی، بازپرس پس از تفهیم اتهام و تحقیق لازم، در صورت وجود دلایل کافی، یکی از قراردادهای تأمین زیر را صادر می‌کند».

صورت می‌گیرد، اقدام‌های تأمین‌کننده و آن هم از «مجارى غير قضايى» برای صادرکنندگان چک بلامحل در بانک‌ها و مخصوصاً مؤسسات اعتباری که سابق بر این هیچ هماهنگی با بانک‌ها در آن‌ها وجود نداشت، در نظر گرفته است تا از این رهگذر با «کنترل تسهیل‌کننده‌ها» موجبات مقاوم‌سازی آماج جرم با اقدامات تأمینی پساجرم را فراهم ساخته و احتمال بزه‌های آینده را کاهش دهد. در این رویکرد تأمینی که همراه با مقاوم‌سازی صورت می‌گیرد، به محض کشف بلاوجه بودن چک، بدون مراجعه بزه‌دیده به محاکم قضایی، بنا به درخواست وی فوراً کسری مبلغ چک در سامانه یکپارچه بانک مرکزی درج می‌شود (ماده ۵ مکرر ق.ا.ص.ج.). تکلیف بانک به درج مبلغ کسری در سامانه صیاد و انعکاس مراتب به صورت برخط به تمام بانک‌ها و مؤسسات اعتباری و انسداد حساب و محرومیت‌های مندرج در ماده ۵ مکرر قانون اصلاحی صدور چک^۱، از جمله «اقدام‌های تأمینی کنشی و پیشگیرانه قانون‌گذار» برای جلوگیری از تکرار جرم و به نوعی دشوارسازی مجدد جرم محسوب می‌گردد. بنابراین با ثبت غیر قابل پرداخت بودن یا کسری مبلغ چک در سامانه، مراتب به تمامی زیرمجموعه بانک مرکزی اطلاع‌رسانی می‌شود. پس از گذشت بیست و چهار ساعت، کلیه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری حسب مورد مکلف‌اند تا هنگام رفع سوء اثر از چک، اقدام‌های محدودکننده را انجام دهند. البته تعیین مهلت بیست و چهار ساعته برای اعمال محدودیت‌ها و تأخیر در انجام اقدامات تأمینی برای متهمی که هر لحظه امکان خالی کردن حساب‌های هم‌عرض آن می‌رود، چندان معقول به نظر نمی‌رسد. به نظر می‌رسد بعد از کشف بی‌اعتباری صادرکننده چک، برای پیشگیری از اقدامات بعدی چنین افرادی باید اقدامات تأمینی از لحظه کشف وضعیت فرد تا تعیین تکلیف پرونده او صورت گیرد. از طرف دیگر در اصلاحیه قانون اخیرالتصویب آمده است:

«بانک مکلف است بنا به درخواست دارنده چک فوراً کسری مبلغ چک را در سامانه یکپارچه بانک مرکزی وارد نماید».

۱. «الف- عدم افتتاح هر گونه حساب و صدور کارت بانکی جدید. ب- مسدود کردن وجوه کلیه حساب‌ها و کارت‌های بانکی و هر مبلغ متعلق به صادرکننده که تحت هر عنوان نزد بانک یا مؤسسه اعتباری دارد، به میزان کسری مبلغ چک به ترتیب اعلامی از سوی بانک مرکزی. ج- عدم پرداخت هر گونه تسهیلات بانکی یا صدور ضمانت‌نامه‌های ارزی یا ریالی. د- عدم گشایش اعتبار اسنادی ارزی یا ریالی».

اینکه چرا قانون گذار اقدامات تأمینی کنترل کننده را موکول به «درخواست دارنده چک بلامحل» نموده است، از ابهام‌های این رویکرد می‌تواند باشد و بهتر بود با توجه به جنس اقدامات تأمینی که در ماده ۵ مکرر لحاظ شده و اصولاً ارتباط مالی با «بره‌دیده» ندارد، به محض «کشف بلامحل بودن چک»، اقدامات محدودکننده انجام بگیرد. نکته پایانی اینکه با توجه به اینکه بعد از کشف بلامحل بودن چک، قانون گذار از انسداد حساب صادرکننده چک در تمامی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری نام برده است، به نظر می‌رسد قانون گذار می‌توانست در خصوص حواله‌های صادره از مؤسسات اعتباری، محدودیت‌های موازی با اصلاحیه قانون صدور چک در نظر بگیرد؛ چه آنکه گفته شد، در پیشگیری وضعی امکان جابه‌جایی جرم وجود خواهد داشت و در صورت دشوارسازی ارتکاب جرم از طریق چک، حواله‌های صادره از مؤسسات اعتباری می‌توانند به عنوان یک فرصت و موقعیت جرم‌زا در عرصه موازی با «صدور چک» مورد استفاده مجرمان قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

اصلاحیه مصوب ۱۳۹۷ قانون صدور چک در پی شکست سیاست‌های کیفری و ناتوانی در پیشگیری‌های اولیه و اجتماعی، قانون گذار را به سمت اقداماتی کنشگرا با رویکرد پیشگیری وضعی در قبال چک سوق داده است. در این اصلاحیه، پیشگیری موقعیت‌مدار فنی و فناورانه، کاربستی است که قانون گذار به طور راهبردی به کار برده است. در این رویکرد علی‌رغم قوانین سابق که بیشتر معطوف به کنترل جرم صدور چک بی‌محل بود، هدف قانون گذار از این رویکردها کنترل جرائم ناشی از چک و آسیب‌های ناشی از چک بی‌محل به طور توأم بوده است. در اصلاحیه جدید تقریباً محورهای اصلی تکنیک‌های پیشگیری موقعیت‌مدار اعم از تکنیک افزایش دشواری ارتکاب جرم، افزایش خطر ارتکاب جرم، کاهش منافع، پرهیز از تحریک و حذف عذر و بهانه‌ها در نظر گرفته شده است که در این مقاله سعی شد رویکردهای مندرج در اصلاحیه با این فن‌ها تطبیق، تحلیل، استخراج و در حد توان نقد شود. بعد از بررسی نتایج اجرای قانون، هرچند از کاهش یا تأثیر قانون اخیرالتصویب بر جرائم ناشی از چک مثل جعل، کلاهبرداری و پولشویی و یا امکان جابه‌جایی جرم، آمار رسمی اعلام نشده است، با وجود این از زمان

اجرای قانون، علی‌رغم عدم اجرای کامل بندهای آن، بر اساس آمار منتشرشده توسط بانک مرکزی در بهار سال ۱۴۰۰، این اصلاحیه منجر به کاهش چشمگیر صدور چک بلامحل شده است.^۱ این کاهش آمار، نشانگر مؤثر بودن اقدامات پیشگیری وضعی موقعیت‌مدار بالاخص پیشگیری فناورانه دیجیتال بر کنترل نرخ جرائم صدور چک بلامحل به طور سریع است. با وجود این به نظر می‌رسد متوسل شدن گسترده قانون‌گذار به فن‌های پیشگیری وضعی باید زمانی صورت گیرد که سیاست‌های جنایی مبتنی بر پیشگیری اجتماعی در ابعاد اقتصادی و فرهنگی به طور هوشمند صورت گرفته و ارزیابی شده باشد و بعد از اجرای این سیاست‌ها و یا حداقل به طور همزمان می‌توان اقدامات پیشگیری وضعی را به عنوان راهکار بعدی برای گروه‌های هنجارشکن و یا بزهکار، «پیشگیری عادلانه، خوب و منصفانه» دانست. والا مادامی که سیاست‌های پیشگیری اجتماعی به طور هوشمند صورت نگرفته باشد و صرفاً رویکردهای پیشگیرانه مبتنی بر ایجاد محدودیت و یا حذف موقعیت‌های جرم‌زا باشد، هرچند این رویکردها می‌تواند موقعیت ارتکاب جرم را برای افراد عادی از بین ببرد، اما با پاک کردن صورت مسئله برای کنترل مجرمان حرفه‌ای، ما با طیف گسترده‌ای از «بزهکاران مصمم» و «بالانگیزه» روبه‌رو خواهیم شد که با «تمرکز بر عمل مجرمانه» به سمت ارتکاب جرم گام خواهند برداشت و اگر در وصول به اهداف مجرمانه از طریق چک مأیوس گردند، با «جایگزینی اهداف دیگر» مثل حواله و اسناد تجاری دیگر، موقعیت‌های تازه‌ای را برای ارتکاب جرم برای خود فراهم خواهند کرد. از طرفی سوءاستفاده از چک‌های کاغذی ولو صیادی، که با نوشتن ارقام در برگه چک قابل‌اصدار است، در سایه بی‌توجهی عموم مردم به ساختار نرم‌افزارها، همچنان موقعیت‌های جرم‌خیز را ایجاد خواهد کرد و به نظر می‌رسد کاهش آمار با توجه به وجود مشکلات عمیق اقتصادی و نقایص پیشگیری وضعی و یافتن راه‌های غلبه بر موانع موجود توسط افراد دارای ریسک، چندان دوام نخواهد آورد.

۱. از ابتدای فروردین‌ماه ۱۴۰۰ تا پایان خرداد ۱۴۰۰، نسبت چک‌های برگشتی به چک‌های وصولی در حدود ۹/۵ درصد است. طی همین بازه زمانی در سال گذشته، یعنی از ابتدای فروردین ۱۳۹۹ تا پایان خردادماه ۱۳۹۹، نسبت چک‌های برگشتی به چک‌های وصولی تقریباً ۱۶ درصد است. همچنین در بازه زمانی مشابه در سال ۹۸ نیز نسبت چک‌های برگشتی به چک‌های وصولی در حدود ۱۰/۱۵ درصد است که این آمار حاکی از کاهش چک‌های برگشتی می‌باشد (نادعلی‌زاده، ۱۴۰۰).

کتاب‌شناسی

۱. ابراهیمی، شهرام، *جرم‌شناسی پیشگیری*، تهران، میزان، ۱۳۹۶ ش.
۲. ابراهیمی، شهرام، و حامد صفائی آتشگاه، «رویکرد قانون‌گذار به پیشگیری از جرم در قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد»، *پژوهشنامه حقوق کیفری گیلان*، سال ششم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ ش.
۳. اروند، سعید، «امکان صدور چک در وجه حامل مطابق اصلاحیه جدید قانون»، ۱۸ تیر ۱۳۹۸ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه خبرگزاری میزان به نشانی <<https://www.mizan.news/fa/news/531544>>.
۴. اکبوم، پل، «بخش خصوصی و طراحی محصولات با هدف پیشگیری از جرم»، ترجمه مهدی صبوری، *دانشنامه پیشگیری از جرم آکسفورد*، تهران، میزان، ۱۳۹۴ ش.
۵. بابایی، محمدعلی، و علی نجیبیان، «چالش‌های پیشگیری وضعی از جرم»، *مجله حقوقی دادگستری*، سال هفتاد و پنجم، شماره ۷۵، پاییز ۱۳۹۰ ش.
۶. بانک مرکزی، «الزامات، ضوابط و فرایندهای اجرایی چک الکترونیکی»، ۱۳۹۷ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه <<https://www.cbi.ir/page/19107.aspx>>.
۷. براگا، آتونی ای.، «مکان‌های جرم‌خیز، زمان‌های جرم‌زا و بزه‌کاران پرجرم»، ترجمه محبوبه منفرد، *دانشنامه پیشگیری از جرم آکسفورد*، تهران، میزان، ۱۳۹۵ ش.
۸. بهره‌مند، حمید، حسین‌محمد کوره‌پز، و احسان سلیمی، «راهبردهای پیشگیری وضعی از جرائم سایبری»، *آموزه‌های حقوق کیفری*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، دوره یازدهم، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۳۹۳ ش.
۹. پیز، کن، «جایگاه پیشگیری نخستین از جرم در انگلستان»، ترجمه مهدی صبوری‌پور، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۴۷، تابستان ۱۳۸۳ ش.
۱۰. جانسون، شین دی.، راب تی. گرت، و کیت جی. باورز، «جابه‌جایی جرم و انتشار منافع»، ترجمه سکینه خانعلی‌پور واجارگاه، *دانشنامه پیشگیری از جرم آکسفورد*، تهران، میزان، ۱۳۹۴ ش.
۱۱. جلالی‌فراهانی، امیرحسین، «پیشگیری از جرائم رایانه‌ای»، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۴۷، ۱۳۸۳ ش.
۱۲. همو، «نهادسازی برای پیشگیری از جرائم رایانه‌ای (با نگاهی به قانون جرائم رایانه‌ای)»، *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی پیشگیری از جرم*، تهران، دفتر تحقیقات کاربردی پلیس ناجا، ۱۳۸۷ ش.
۱۳. جندلی، منون، *درآمدی بر پیشگیری از جرم (تعاریف، تاریخچه، رویکردها و دورنما)*، ترجمه و تحقیق شهرام ابراهیمی، تهران، میزان، ۱۳۹۳ ش.
۱۴. خانعلی‌پور واجارگاه، سکینه، *پیشگیری فنی از جرم*، تهران، میزان، ۱۳۹۰ ش.
۱۵. درگاهی، حسن، مجتبی قاسمی، و سجاد فتح‌اللهی، «اثر جرم مالی چک برگشتی بر ریسک اعتباری بانک‌ها و رشد اقتصادی با تأکید بر شاخص اجرای قانون: رویکرد پنل استانی»، *فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی*، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۹۹ ش.
۱۶. سادوسکای، جورج، جیمز اکس. دمپزی، آلن گرین‌برگ، باربارا جی. مک، و آلن شوارتز، *راهنمای امنیت فناوری اطلاعات*، ترجمه مهدی میرداماد، زهرا شجاعی، محمدجواد صمدی، تهران، دبیرخانه شورای عالی اطلاع‌رسانی، تیر ۱۳۸۴ ش.
۱۷. ساردوئی‌نسب، محمد، و احد طاهری، «چک الکترونیکی»، *مجله حقوق خصوصی*، دوره دهم، شماره ۱ (پیاپی ۲۲)، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ش.

۱۸. سلاجقه، سعادت، شهرام ابراهیمی، و علی‌رضا سایبانی، «پیشگیری موقعیت‌مدار از قاچاق کالا در قانون امور گمرکی»، فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۹۸ ش.
۱۹. عبداللهی، جواد، «موانع و محدودیت‌های اعمال نظارت کارآمد»، مجموعه مقالات سومین همایش نظارت کارآمد، تهران، سازمان بازرسی کل کشور، ۱۳۸۳ ش.
۲۰. فتوحی‌راد، علی «حقوق دارنده چک و نوآوری‌های قانون اصلاحی صدور چک»، وکیل مدافع؛ فصلنامه داخلی کانون وکلای دادگستری، شماره ۱۸، بهار ۱۳۹۸ ش.
۲۱. فرهادی آلاشتی، زهرا، پیشگیری وضعی از جرائم سایبری؛ راهکارها و چالش‌ها، تهران، میزان، ۱۳۹۵ ش.
۲۲. فرهادی آلاشتی، زهرا، و عبدالرضا جوان جعفری، «بررسی تعارض رهیافت‌های تدابیر موقعیت‌مدار نظارت سایبری، با حریم خصوصی کاربران»، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال بیست و سوم، شماره ۸۷، پاییز ۱۳۹۵ ش.
۲۳. کمبجانی، اکبر، «با اجرای کامل قانون جدید چک، نواقص به حداقل خواهد رسید»، روابط عمومی بانک مرکزی، آبان ۱۳۹۹ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه <<https://www.cbi.ir/showitem/20807.aspx>>.
۲۴. گزارش کمیسیون اصل نود، «اجرای اصلاحیه قانون صدور چک از پولشویی و فرار مالیاتی جلوگیری می‌کند»، تیر ۱۴۰۰ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه <<https://www.isna.ir/news/1400040100206>>.
۲۵. مفسر باقری، گیلان‌دخت، محمد بهشتی آتشگاه، و رضا ابراهیمی آتانی، «ارائه یک طرح امضای وکالتی آستانه با قابلیت ابطال سریع جدید در چک الکترونیکی»، مجله پدافند الکترونیکی و سایبری، سال اول، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۲ ش.
۲۶. ملزوماتی، الهام، و علیرضا یاری، «امنیت مرکز خدمات اینترنت»، در: مجموعه مقالات همایش نقش مراکز داده در توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات، تهران، دبیرخانه شورای عالی اطلاع‌رسانی، ۱۳۸۴ ش.
۲۷. نادعلی‌زاده، آمنه، «کاهش چک‌های برگشتی با اجرای قانون جدید چک»، ۱۴۰۰ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه <<https://www.cbi.ir/showitem/21911.aspx>>.
۲۸. نایی، محسن، مهرداد رایجیان اصلی، حسنعلی مؤذن‌زادگان، و حسین غلامی‌دون، «پیشگیری موقعیت‌مدار در پرتو جرم‌شناسی مدیریتی»، مجله فقه و تاریخ تمدن، دوره پنجم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۸ ش.
۲۹. نجفی ابرنآبادی، علی‌حسین، «پیشگیری از جرم: از آموزه‌های جرم‌شناختی تا قانون‌گذاری جرم‌شناختی»، مجموعه سخنرانی‌های علمی - کاربردی پیشگیری از وقوع جرم قوه قضاییه، مشهد، نشر دادسرای عمومی و انقلاب مشهد، ۱۳۸۸ ش.
۳۰. همو، «پیشگیری از جرم: مدیریت جرم‌شناسی خطر جرم و تکرار جرم»، دیپاچه در: کلارک، رونالد وی.، و جان واک، جرم‌شناسی پیشگیری (۶۰ رویه و راهکار برای پیشگیری از جرم)، ترجمه مهدی مقیمی و مهدیه تقی‌زاده، تهران، سازمان زرد، ۱۳۸۸ ش.
۳۱. همو، «پیشگیری عادلانه از جرم»، در: علوم جنایی (مجموعه مقالات در تجلیل از استاد دکتر محمد آشوری)، تهران، سمت، ۱۳۹۱ ش.
۳۲. همو، «جرم‌شناسی حقوقی (درآمدی بر جرم‌شناسی حقوق کیفری عمومی)»، مجموعه مقاله‌های تازه‌های علوم جنایی، کتاب دوم، چاپ دوم، تهران، میزان، ۱۳۹۵ ش.
۳۳. همو، «قانون پیشگیری از جرم، از تدوین تا تصویب»، ۱۳۹۴ ش.، دسترس‌پذیر در وبگاه <www.lawtest.ir>.

۳۴. نجفی ابرندآبادی، علی حسین، و حسین ایارگر، «نظارت بر مجرمان خطرناک: چالش‌ها و راهکارها»، *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*، سال دوم، شماره ۶، بهار ۱۳۹۳ ش.
۳۵. نوبهار، رحیم، و یزدان صیقل، «ویژگی‌ها و راهبردهای کیفرشناسی ریسک‌مدار»، *مجله حقوقی دادگستری*، سال هشتاد و یکم، شماره ۱۰۰، زمستان ۱۳۹۶ ش.
۳۶. همتی، مریم، *فناوری و فرهنگ*، چاپ دوم، تهران، ساکو، ۱۳۹۶ ش.
37. Clarke, Ronald V., *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*, 2nd Ed., United States of America, Harrow & Heston, 1992.
38. Cornish, Derek B., & Ronald V. Clarke, *The Reasoning Criminal*, New York, Springer-Verlag, 1986.
39. Marshall, Angus M. & Brian C. Tompsett, "Identity theft in an online world", *Computer Law & Security Report*, Vol. 21(2), February 2005.